गोटो : ओटी ।
स्वर्गी भया : स्वर्ग भए ।
हेमालय : हिमालय ।
कंदरा : गुफा ।
पसेना : पसिना ।
जाँहाँ (जाहा, जाँहा, जाँहाँ) जहाँ । वरकन दिन्या भयाका । वर दिने भएका । यहाँ कर्मवाचक अनुसर्ग 'कन' अचेलको अनुसार अलि उदेकलाग्दो ठहरिन्छ । उहिले 'कन'को साटो'लाई'पनि पाइन्थ्यो । तर'लाई' र 'कन'मा अन्तर थियो । 'कन' झैं 'लाई' निर्जीव पदार्थमा उस्तो लाग्दैनथ्यो ।
वहुतवेर : धेरैपल्ट । 'पल्टको' अर्थमा
जुवान् : तन्नेरी ।
गर्नन् : गरोइनन् ।
तस् निमित्त : त्यसकारण ।
जान्देन : जाँदैन । संभवत: यहाँ 'जान्दैन' लेख्ताको विराम हो ।
कहु : भन ।
रूपाषानि : चाँदीखानी ।
मनसीर : मन:शीला । नेपालीमा'मन-सील' पनि पाइएको छ ।
मायापुरी : भोट् ।
पारावार : साँधी ।
गरायानन् : गराएनन् ।
जोजना : योजना ।
घोंयानन् : घोएनन् ।
षुसी : खुशी ।
सावास : स्याबास ।
अंकमालिका : अंकमाल ।

प्रमाण 'चौंरीलाई' ले दिन्छ ।
संजुक्त : संयुक्त ।
वहुतै : धेरै ।
जोग्यै : योग्यै । तुलनीय 'जोगे' (शी. ३५ ज, ३५ झ) ।
गन्यानन् : गरेनन् ।
क्यानिमित्त : किलाई ।
भन्याउप्रान्त : भनेदेखि ।
नताउना : जो चिताउन योग्य छैन । यो हो "नचिताउनु" को तिर्यक् रूप ।
आँषिभौं : आँखीभौं । कोही कोही 'आँखीभुई' पनि भन्छन् ।

हावभाव । हाउभाउ ।
सरोजाम : साधन ।
विमना : अन्यमनस्क ।
सप्ल्याँटा : सुल्टो ।
गिरस् : गिरोस् ।
नाचन् : नाचून् ।
हासन् : हाँसून् ।
जाईकन : गएर ।
तस्सँग : त्यससँग ।
कचहरी : सभा ।
जोधा :योद्धा ।
जौंरा : जमरा ।
लतरी : लत्तेर ।
रोंरा : रौं ।
पोलाहा : छुल्याहा ।
तरवाल : तरवार ।
मुकसुदावाद : मुर्सिदाबाद ।
को जानि : कुन्नि ।
कँहुं :भनूँ ।

मसलंद : अडेस लाग्ने तकिया ।
आसा : राजचिह्नविशेष ।
गुर्जा : राजचिह्नविशेष ।
वाँउँ : देब्रे ।
दाहिनु : दाहिने ।
जथाजोग्य : यथायोग्य ।
कपर्दार : टकसारको हाकिम ।
सवारी : रिसल्लाको नायक ।
दरोगा : हात्तीको नायक ।
चोपदार : राजसभाको पिउन ।
कोटवाल : नगरको हाकिम ।
जाचक : याचक ।
नहुनान् : नहोलान् ।

पोद्दार : पोद्दार ।
भारा : जागीर ।
नाषुसी : अप्रसन्न ।
सरीर : शरीर ।
काँषि : काखी ।
लिष्न्या : लेख्ने ।
कर्चा : ठग ।
वोहारी : बुहारी ।
षर्दार : ज्योतिषी ।
सिरोपाव : पुरस्कार ।
मेही : मसीनु ।
चाँवल : चामल ।

०।०

४६

शिवनृसिंह

बाजहोव (सम्वत् १८६४)

अथ शुभाशुभलक्षणं- वाजको परमायु वर्ष २५ जाहादेषि अधिक जियाको वाज कस्तं लक्षणयुक्त भयाको पनि तेजि हालनु ।

वाटुलो पुष्ट भयाको ठोर १. पृष्ठि वक्षथल चाकलो भयाको २, न वहूत ह्रस्वदीर्घ ग्रग भयाको ३, गला गान उस्तं भयाको ४, सिर चेपटो ५, भ्रुकुटि पातलो ६, वेगपुछ पातलो ७, डाडि ठुलो ८, आखा साना ९,छातिका रूपक छिचरो १०, चीउडो चाकलो ११, एति लक्षिणले युक्त भयाको वाज शुभ हो अति चमत्कारी हो ।

कालो शरीर १, श्वेत आषा २, ठुलो कपाल ३, लामु गलो ४, गघर्न्या ५, लामु पुछर ६, पुछरमनि कालो विन्दु भयाको वाज वडो दोषि छ नजिक पनि नराषनु ७ ।

चीरभोजो ८, थोरं षान्या ९, लामा नख १०, हरियो शरिर ११-यो पनि दोषि छ तुजि हालनु ।

सेतो १, रातो २, मतिया रातो ३, निलो ४, कैलो ५, पीहली ६, वदामि ७, कलुवा ८, एति छातिका वाना हुन् । विडुला १. सुर्पा २, कोडया ३, पिपल्पात्या ४ एत्ति पुछरका वाना हुन् । माथी चेपटा १, भ्रुकुटि पाता २, आखा साना ३, चुचो पुष्ट ४, नाषको छिप वाटुलो ५, ठुलो ६, थुला जुघा ७. छाति चाकलो ८, रूपक छिचरो ९ लेग स्याना १०, पातलो ११, छोटो १२, तिषो १३, ठुला डाडि १४, साह्रा १५, पुछ पातला दुई पुछ पापिकन तलवाटका डाढि देषिय १६, डाडि सेता काला लामा पनि १७, नला डोला १८, गाजा षर्सा १९, नखडोला २०, नग वहुत् ननुयाका २१ । अंग स्यानु भयो त त फुल्सीकार भन्नु १, ठुलो भयो त सिकार भन्नु २ । निउडिको पोष सेतो भया फुलमुडो भन्नु ३, सर्वं कपाल सेतो भया धुलमुडो भन्नु ४ । कपटि कैसो भया पाटन्यासिकार भन्नु ५ पिठ छातिका रूपक कालो भया सिकार भन्नु ६ । एसैमह्य आधा लक्षण भया मध्यमसिकार भन्नु ७, थोरं लक्षण भया अधमसिकार भन्नु ८। कोनै लक्षण नभया गाजा मसिना नला चेपल भया षर्स्या ओरांगना भन्नु ९ ।

कालो पिठ सेतो छाति रूपक तेर्छो लेग वाकला साफा सोझा नला चेपटा अंग साह्रो हो त केसरि भन्नु १०, रछायो कालो पीठ तेहि रंगको तेर्छो रूपक वेग वांगा साह्रा अंग साह्रो काषिमनिको पोष रामोञ्चाचो (माचो ?) भन्नु ११। वाकला वांगा कउंला वेग पुछ कालो पीठ तेर्छा रूपक चेपटा नला मसिना गाजा हो त धापृ भन्नु १२।

अर्थं धारकीको लक्षण । अम्वल नषान्या क्रोध नहुन्या आलस्य चंचल नहुन्या, दृढ पुष्टि दृढासन हुन्या सावधानीकन बाजको धारकी गर्नु तव सप्र। वाजकन धुवा ओरांगनाकन सीत जोगाउनु । धुवा सर्व पषेरुकन जोगाउनु । विरालो कुक्र उलुकको गम्य नहुन्या थात वाजकन राषनु ।

अथ पषेरु अंष मुदो राषनु प्रतिकार । वाजकन दिन ३०, जुर्राकन दिन २२, ओरांगनाकन दिन १५, वेसराकन दिन १० संम अंषमुदो राषनु । तेर्छा नछत्र योग वार शुभ पारिकन आखाको धोई दिनु दिन ५अथवा दिन ३ संम एकै थात लिनु पछिवाट केहि नषाउन दिनु । पछिवाट जर्क्याको वाज कहिले पनि मिल्दैन । वाजकन उचा थाव कुहि वहरिकन निचा थात ओरांगनाकन घरंभीत्र लिनु तव वनाईकन मिलमोटो गर्नु ।

उपाय । पहिले स्त्रीका दुधसंग दिन ७ पछि वाक्रिका दुदमा चारो भिजाईकन दिनु वहुतं गुण गर । षुवासित जा पुस्ट हो ।

अथकारणं । नउनीको भया पनि मिश्रिको भया पनि झारण (कारण?) दिनु, मिश्रि मासा १०, सिघानुन रति ६ प्रमाण गर्नु । मिश्रिको तिन् ३गोली गर्नु दुई गोलिभित्र तौल्याको लवंग घालनु आधा २ एका गोलिभित्र मेथि पिपला सम गरि मकैका गेडा प्रमान घालनु,पहिले तातो पानि पियाउनु पछि गोलि दिनु, फेरि पनि पियाउनु पछि अर्को गोलि दिनु मुंटो समायाको छोडि दिनु दुई तिनवेर पषालो हो तव मेथि पिपलाको गोलि दिनु पानि पियाउनु उपाल भयापछि निको हुंछ । दिउसो पनि तातापानि पियाउनु वटुकामा राषि दिनु व्यालुका फिक्र हेर्नु, वरिपरि सेतो माझमा हरियो बिदा वस त निष्न्यो भनि जान्नु ।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

तेजि हालनु : त्याबी हाल्नू ।

ठोर : चुच्चो ।

पृष्ठि : पिठिउँ ।

वेग पुछ : पखेटा र पुच्छर । वेग : पखेटा, पुछ : पुच्छर

डाढि : दाह्री ।

छिचरो : पातलो ।

मधंग्या (मधंन्या ?) : ठूलो गर्धन भएको

मतिया रातो : मोतिया रातो (?)

पीहलो : पहेंलो ।

कलुवा : कालो रङ्को

बाना : प्रकार

बिटुवा)
मुर्वा) बाजका पुच्छरका
कोट्पा) प्रकारहरू
पिपल्यात्या)

टंकारि)
नटंकारि) बाजका
गोर्बाड) विशेषताहरू
मोराबा)

माथो : टाउको ।

नाप : नाक ।

जुधा : जुङा ।

तलिबाटका : तलतिरका ।

देदिय : देखिन्छन् ।

फुल्सीकार)
सिकार)
फुलमुडो) मोरांगनां मन्ने
धुन्मुडो) बाजका विभिन्न
पाटन्यामिकार) श्रेणी
मध्यमसिकार)
पर्स्या)

साफा : सफा ।

कसेरि : एकथरी बाज

कउला : कमला ।

सप्र : सप्रन्छ ।

कुत्र : कुकुर ।

मुदो : बन्ध ।

पर्सा : पखा ।

नष : नङ ।

ननुपाका : ननुहेका ।

पोष : प्वाँख ।

एका गोलिभित्र: एक गोलोभित्र। यहाँ 'एका'निकै महत्वपूर्ण छ । अचेल पनि हामी 'एकाघरका', 'एकादेशमा' भन्छौं । यो हो '*एको' को तिर्यक रूप । अचेल 'एक' बाचो' *एको नेपालीमा जीवित छन । कुनै ग्रन्थमा पनि यो पाइएको छैन ।

★

४७

दैवज्ञ ज्योतिनरसिंह

तुलसी-स्तव (सं १८६६ प्रसार)

स्वस्ति श्रीगणपतीभ्यो नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

सदानन्द ऋषिले ऋषेश्वरहरुषि माग्या गर्‍याछं – "हे ऋषिश्वर हो, रहस्य पदार्थ सुन । जो कोहि पुरुषले स्त्रीजनले तुलहि भनि स्मरण गर छनदेषि परमेश्वर संतुष्ट हुन्छ पापको नास पुन्यबन्त हुन्छ । विशेष कलियुगमहा तुलसि जस्ता भनि जस्–कसैले तुलसिको मंत्र जाप गर त सो मोक्षपद जांछं ।

'संसार लोकले तुलसीको नित्य दर्शन पूजा गर । तुलसिको स्मरण गर । एक पत्र देष्यापार कोटि गोदान गर्‍याको पुण्य हुंछ।'

"जस् कसैले शुचिस्थानमहा सालिग्राम-स्थापना गर तुलसि लाव त उस भूमिकन पुन्य भूमि भनिया । जो कोहि गर धन्य पुरुष भनिया ।

"जस् कसैले श्रीकृष्ण ठानिकन भूमिमहा तुलसि लाउंछ गोडना गर्छं हस्त जो कहिये सुनका ।

"जस् कसैले तुलसीका पातले परमेश्वरको पूजा गर परमेश्वरका अति पृय हुंछं ।

"जो पुरुष भंकन मंडल वनाउंछ तुलसिको देवल वनाई अनेग चित्रविचित्र तुल्याउंछ सो प्राणि मोक्ष पदविकन जांछ ।

"जस् कसैले स्नान दान ध्यान अन्नप्राशन गर्‍या पनि परमेश्वरको गर्‍याबाहि तुलसिको कीर्त्तना गर । सो अधिक पुण्य छं ।

"तुलसिका जराको माटो सर्वांग लेपना गर, परमेश्वरको पृय हुन्छ । माटो लायाका हार अति पवित्र हुछ !

''जो यो पाठ गर हरिको पूजा गर तुलसि स्मरणागर सो देहि प्रति पवित्र छ।

''जो तुलसिको मंत्र जाप गर तुलसिको बीज ववन् गर लक्ष कोटि वर्ष पर्य्यन्तसम्म इस्वरसँग रहंछं।

''परमेश्वरको पियारो पितवस्त्र तुलसिदल। इहादेषि अर्को आथिन। सिद्ध गन्धर्व नाग लोकहरू एहि स्तुति गर्छं।

''समुद मथन गऱ्याका समय कृष्णले चरित्र गऱ्या। तुलसि आपना पसिनादेखि उत्पन्न गऱ्या र देवकिले स्तुति गरि।

''जस् कसैले पुरुषले तुलसिकि माला धारणा गर्छं। पुण्य-फल कस्तो हो? कृष्णले कंस मारिकन गोकुलमहा वृद्धि गऱ्या जस्तो हो।

''गोमतिका तिरमाहा तुलसी रोपना गऱ्या। कृष्णले पालनाका पुण्यले सोल सहस्र गोपिनिसँग कृडा गऱ्या।

''परापूर्वमहा वसिष्ठ ऋषिले उप (देश) गऱ्याथ्या, सरजूका तिरमहा तुलसि रोपना गऱ्याका पुण्यले रामचन्द्रले रावन माऱ्याथ्या।

''रावनले सिता चोरि ल्यायाका समय रामकन वियोग भयो र सिताले अशोकवनिकामहा तुलसि रोपना गरिन्। उस पुण्यले फेरि रामचन्द्र पायिन्!

''परापूर्वमहा हिमालयपर्वतमहा पार्वतीले तुलसि लाईन्। उस पुन्यले महादेव स्वामि पायिन्।

'प्रयागवेणि नीकटमहालक्ष्मीले तुलसि रोपना गरीन् उस पुण्यले नारायणकन स्वामि पायिन्।

''परापूर्वमहा सावित्रीले तुलसि रोपना गरीन्। उस पुण्यले ब्रह्मा स्वामि पयिन्।

''देवस्त्रिले किन्नरस्त्रिले सर्प्पास्त्रिले स्वप्रांतमहा तुलसिको भक्त गऱ्या र स्वामिभक्त भया।

''आपना स्वामिकन रूचावनाकन धर्म्मारण्यविषय पितृलोककि स्त्रीले तुलसि रोपना गऱ्या र स्वामिभक्त भया।

''दण्डकारण्यविषये रामचन्द्रले तुलसि रोपना गऱ्या र लक्ष्मनले सिंचना गऱ्या सिताले निदान गरिन्।

''तिन त्रिलोकमहा गंगा ठुलि, शास्त्रमहा गीता, देवतामहा ठुलि तुलसि।

''किस्किन्ध्या नगरिमहा सुग्रीवले तुलसि रोपना गऱ्याका पुण्यले वालिमोचन घरिकन तारा पाया।

''हनुमानले समुद्र पार भयाका समय तुलसिकन नमस्कार गऱ्याथ्या र उस पुण्यले लंका जाईकन स्वामिकार्य्य गऱ्या।

"जस् कसैले तुलसिको वन देष्यापार ब्रह्महत्या गऱ्याको पातक जांछ।

"तुलसिका पातको जाल कपाल चह्राव त गंगास्नान गऱ्याका दश गाई दान गऱ्याका पुण्य हुंछं।

प्रसीद मम देवेशि, प्रसीद हरिवत्सले।
क्षिरोदमथनोद्भूते, तुलसि त्वां नमाम्यहम् ॥

''यो सिलोक वाचिकन तुलसिका पातकी जलले सिचनु।

जस् कसैले द्वादशीका दिन जागृत गरिकन तुलसि-स्तव पाठ गर त वत्तिस अपराध गऱ्याका श्रीकृष्ण माफ गर्छ।

"तुलसिको स्तुति पाठ गर्निमात्रै वाल यौवन वृद्ध अवस्थाका पातक छुट।

''तुलसि स्तव पाठ गऱ्यापार ईश्वर श्रीकृष्ण संतुष्ट हुंछं। लक्ष्मीवृद्धि विद्यायुक्त शत्रुनाश हुंछन्।

"तुलसि-स्तव पाठ गऱ्यापार ईश्वर संतुष्ट हुंछं। पापमोचन गरि अल्प-मृत्यु जान्छ।

"जस् कसैले नित्य पाठ घर गर, यो पोस्तक तुल्याउंछ, अशुभ (अ) मंगल हुंदैन।"

श्रीशाके १७३१ मासे ३ मलमास वदि १ वुधवासरे श्री ५ महाराजे गीर्वाणयुद्धविक्रमसाह राज्यभोगविराजमानसमये (श्री) मत्कांतिपुरे नेपालमंडले महापुंन्यभूमौ लिखितं दैवज्ञ संकरसिहकस्य पुत्र दैवज्ञ जोतिनरसिह लिखितं शुभम्

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

थि : सित (हेर्नोस् 'ऋपेश्वरहरुथि' माथि)।

जो कोहि : जोसुकै।

जस् कसैले : जोसुकैले।

देष्यापार : देखेको खन्डमा।

(पुंन्यभूमि) : भनिया : (पुंन्यभूमि) भने (अह्राउँदाको अर्थमा)।

ईस्त जो कहिये सुनका: भनेदेखि हात-लाई सुनेको ठान्नू। यहाँ 'जो'को अर्थ छ 'यदि'। यो वाक्यांश हिन्दीसित मिल्दछ।

गऱ्याचाहिं : गर्ने साटो। नेपाली भाषामा 'चाहिं' का दुई अर्थ पाइएका छन्–(१) भन्दा, (२) भने। तर यहाँ दुवै अर्थ अलिक मिल्दैनन्।

ववन् गर : रोप।

इहादेषि : यसभन्दा।

CamScanner

आथिन : छैन ।

रामकन वियोग भयो : यहाँ 'कन'को अर्थ 'बाट' छ । यो विचित्रको प्रयोग हो ।

पृय : प्रिय ।

अनेग : अनेक ।

रुचावनाकन: रुचिउत्पन्न गराउनलाई

गऱ्यापार : गरेको खन्डमा ।

★

४८

वाणीविलास पाण्डे

वाग्मतीपुल स्तंभअभिलेख (सम्वत् १८६८)

श्री गोर्खा देशमा पाहिले श्री द्रव्येश साह महाराजा हुनुभयो । उहापछि उनका पुत्र श्री पूर्णासाह उनका पुत्र संपूर्ण लोकमा स्थिति वाधन्या श्री रामसाह उनका पुत्र श्री डंवरशाह उन्का पुत्र श्री कृष्णसाह उन्का पुत्र श्री रूद्रसाह उन्का पुत्र श्री पृथ्वीपतिसाह उन्का पुत्र श्री वीरभद्र साह उन्का पुत्र देवताको प्रसाद पायाका अनेक सिद्धिले युक्त भयाका श्री नरभूपालसाह इनैका पुत्र वाल्यावस्थैमा श्री काशीयात्रा गरि फिर्दामा छेकन आउन्या चौकीदार प्रभृति शत्रु सैन्यकन कतल गरि गोर्खा सहरमा प्रवेश गऱ्या ।पछि नवाकोट नेपाल प्रभृति देश मारी श्री महाराजे वहादूरसम्सेर जङ पदवी पाउन्या श्री पृथ्वीनारायणसाह महाराज हुनुभयो इनैका पुत्र प्रजा रंजन गर्दामा निपुण भयाका श्री सिहप्रताप साह महाराजा हुनुभयो ।`यिनैका पुत्र अति सुन्दर मूर्त्ति भयाका सकल शत्रुको संहार गर्न्या दातामा अग्रगण्य देश देशका वडा वडा राजाविषे पनि हुकुम चलाउन्या शस्त्र शास्त्र संगीत तंत्रादि सकल विद्याका निधान श्रीरणवहादूर साह महाराजाधिराज पुत्रलाई राज्य दीकन स्वामी हुनुभयो । इनैका अत्यंत सौन्दर्यले युक्त भयाका प्राणभन्दा पनि पियारा श्रीकान्तिमती नाम भयाका पत्नी स्वामिनी हुनुभयो । आफना पुत्रकन पर्वत देशमा चक्रवर्त्ती महाराज हुनु भयाका सिंहासनमा चढ्याका यस्ता देषन पाईकन संतोषले युक्त भई शास्त्रमा लेख्याका जो जो दान छन् ती सबै दान गरीकन अंतकालविषे पनि आप्ना स्वामिले संग भई वाणीविलास पण्डितका मुखदेखिन् संपूर्ण श्रीभागवत पुराणको अर्थ श्रवण गरी नारायणकन हृदयविषे राखी परम धाममा प्राप्त हुनुभयो ।

इनै रणवहादूर साह महाराजाधिराजका श्रीललितत्रिपुर सुन्दरीदेवी कांछा माहारानी हुनुभयो। वहुत सौंदर्यले युक्त भयाका,कैलासविषे विराजमान भयाकी साक्षात् पार्वती जस्ता, श्रीस्वामीज्यूले आप्ना काखमा राखिदियाका

पुत्र श्री गीर्वाण युद्ध विक्रम साह महाराजाधिराजविषे प्राण राखीकन नारायणका चरणारविन्दविषे चित्त लगाई सर्वदा पुण्यकर्म गर्न्या भयाका, दीन अनाथ जस्का गति केही पनि छैन यस्ता जनविषे करुण्य वहुतै गर्न्या पतिव्रतामा अग्रगन्य भयाका यस्ता सो काँछा महारानी हुनुहुंछ ।

श्रीरणवहादूर साह महाराजाधिराजदेषिन् समुद्रदेषि उदायाका पूर्णचन्द्रले झैं सकललोककन अत्यंत आल्हाद गर्न्या डेढ वर्षका उमेरमा आप्ना पिता देषिन् राज्याभिषेक पायाका कर्णभन्दा पनि वडा दाता कामदेव भंदा पनि आंत सुन्दर धर्मराज जस्ता अति सत्यवादी सदा धर्मकर्म गर्न्या अर्जुन जस्ता वडा शूर समुद्र जस्ता अति गंभीर पनि धीर पनि भयाका सूर्यजस्ता वडा तेजस्वी भोजराज भन्दा पनि कविता सुन्दामा वडो प्रसाद दिन्या इत्यादि सकल राजगुणले युक्त भयाका श्रीगीर्वाणयुद्धविक्रम साह महाराजाधिराज पैदा हुनुभयो जस्का जेठा महारानी श्रीसिद्धिलक्ष्मीदेवी हुनुहुंछ । कांछा महारानी गोरक्षराजलक्ष्मी देवी हुनुहुंछ । इनै महाराजा महारानीमा कलियुगका महिमाले फेरी भूमीमा जो जो भारका कारण छन् तन्को विनाश गर्नानिमित्त कृष्णजीको अवतार महाराज रूक्मिणीजीको र सत्यभामाजीको अवतार ई दुई महारानी हुन् भनि लोक यस्तो तर्कणा गर्दछन् जस् महाराजका सकल मंत्रिविषे शिरोमणि भयाका भीमसेन थापा काजी छन् जो काजीदैववशले श्रीस्वामीज्यूको अकस्मात् परलोक हुनुपछि घोर विघ्न आउँदामा पनि धीर गंभीर वुद्धिले सकल उपद्रवको नीवारण गरि श्री महाराजको रक्षा गर्न्या श्री महाराजको आयुष्य पुण्य प्रताप कीर्ति राज्य बढोस् भन्नानिमित्त वहुत दिनदेषि जीर्ण भयाको भंडारखालकन अनेक तरहका चुनागिरिले जग् जग् भयाका अनेक तरहका फल् फूलका वृक्ष ओषधि लतादिले पूर्ण भयाको अति सुन्दर तुल्याउन्या जग्गा जग्गामा वाटाको संस्कार गरि सडक् वनाउन्या सहरका ढोका, ढोका छेउका पार्टीहिरू दर्वारको सुनको ढोकाहेरू वनाई संस्कार गर्न्या वारूत्खाना मजाक् देवल विष्णुमतीको पूल वारी पारीका धर्म्मशाला घाट् सुनको धारा गोर्खाको दरवार इत्यादि वनाउन्या आप्ना प्रभुकन वाल्यावस्थाका धनु हान्न हरिकथा श्रवण गर्न घोडा चढन पौह्रन इत्यादि सकल राजनीतिमा कुशल तुल्याउन्या जस्का क्रोधमा सव थर्थरायमान काँपदछन् जो आप्ना प्रभुविषे महतारि झैं हित गर्दछन् पिता झैं उपदेशको वार्त्ता विति गर्दछन् वंधुवर्ग झैं स्नेह गर्दछन् सत्स्त्री झैं सुख दिछन् सेवामा दास झैं जो रहन्छन् जस्का मंत्रणामा चिनका पात्साहसितको घाहा पनि, वंदीजां छ जस्का मंत्रणाले आप्ना वावा अमरसिंह थापा काजीलाई सिमानामा रापनाले वढ्याको

फिरंगी पनि आकन शक्दैन जस्का भाई नयनसिंह थापाले पनि काङडाकोटमा प्रभुका निमित्त लडाजिमा प्राण दिया जो काजी यो नेपाल उपद्रवको घर हो प्रभुभन्या वालक मैंले सह्यार गर्न्या हो भन्ना निमित्त गृहसुख छोडि पनि दरवारैमा वसी भित्र वाहेर सर्वत्र नजर दि खवर्दार भैंरहन्छन् जस्ले लगायाका भाई वखतवारसिंह काजी श्रीमहाराजका हजूरैमा वसी महाराजको रक्षा रातदिन गर्दछन् जस्का रक्षानिमित्त वडा भ्रातृभक्त भयाका अमृत काजी र रणवीर काजी इ दुई भाई सर्वदा साथ रहन्छन् जस् काजीले सेवा गरियाका श्रीमहाराजाविषे कविजनहेरू यस्तो वर्णन गर्दछन् श्रीमहाराजा कृष्णजीका अवतार हुन् भन्या इ काजी गरूड (गरुड्र) का अवतार हुन् भन्या इ काजी हनूमानका अवतार हुन् भनि इत्यादि प्रकारले वर्णन गर्दछन् यस्ता काजी प्रभुको सर्वप्रकारले हितै गर्न्या जस् महाराजाका प्रीतिपात्र छन् तिनै भीमसेन थापा काजीसित सल्लाहा गरी श्रीललितत्रिपुर सुन्दरीदेवी नाम भयाका श्रीस्वामी रणवहादूर साहका काँछा महारानीले कीर्ति र श्रीस्वामीज्यूको उद्धार होतस् भन्नानिमित्त यो वाग्मतीको पूल वनाउनाकन इच्छा गरी हुकुम वक्सनु भयो ।

वहादेषी सकल राज्यको भार पायाका प्रभुका भक्त भयाका वडा वुद्धिमान् भीमसेन थापा काजीले एस काममा वहुत चित्त लगाई लक्ष्मीनारायण डिट्टा मुख्य गरी लोकनाथ पाँडे सुब्बा जयद्रथ सुवेदार दलवार सुवेदार पिहुवर लामा सुब्बा प्रभृति अनेक मनुष्यकन लगाई शाके १७३२ सम्वत् १८६७ सालका मार्गशीर्ष महिनाका शुक्लपक्षका एकादशी तिथि रेवती नक्षत्र सिद्धि योग वणिक्करण वृहस्पतिवार मकरलग्नमा शिलान्यासपूर्वक एक वर्षमा तेह्रशय त्रिपन्न हातको यो पूल सुवर्णसिंहको ध्वज भयाको कीर्तिस्तंभले शोभमान भयाको वारी पारी धर्मशाला ग्रामहेरू भयाको सिद्ध गरी महाराजा महारानीकन संतुष्ट गराया। वाहादेषी १८६८ सालका चैत्र कृष्ण सप्तमी वृहस्पतिवार अनुराधा नक्षत्र हर्षणयोग ववकरण मिथुन लग्नमा कुंभको (?) आदित्य छदामा यज्ञ दान पुण्य गरी पुत्र श्री गीर्वाणयुद्धविक्रम साह महाराजले संग भई श्री ललितत्रिपुर सुंदरी महारानीले श्रीजगदीश्वर प्रीतिपूर्वक श्रीस्वामीज्यूको उद्धारनिमित्त बारी पारी धर्म्मशाला गुठी खेतले संग भयाको यस पूलको उत्सर्ग गर्नुभयो । शुभम् भूयादीश्वर प्रसादात् ।

यस्ता हो काछा महारानी हुनुहुंछ : कान्छी महारानी यस्ता हुनुहुन्छ। उहिले आदर गर्दा स्त्री लिङ्गी शब्दले पनि पुलिङ्गी विशेषण पाउंथ्यो । अचेल प्रचलित 'बडामहारानी' त्यसैको अवशेष हो ।

काजी : मंत्री। नेपाली भाषामा'मंत्री' को साटो'काजी'को चलन पहिले धेरै लोकप्रिय थियो।पछि राणा-कालमा अंग्रेजीको प्रभावले गर्दा 'मिनिस्टरले 'काजी'लाई आत्मसात गऱ्यो । सात सालपछिका-हरूले पनि कुन्नि किन हो'काजी' मन पराएनन् । हेर्नोस् "काजीका कबिला" शी. ३५ व "कजाई" शी. ३५ व इत्यादि।

वारूत्खाना : बारुदखाना ।

महतारी : आमा ।

पात्साहा : बास्सा ।

फिरंगी : अंग्रेज ।

तर्कणा : तर्कना ।

चुनागिरि : चूर्णकर्म ।

आप्ना : आफ्ना ।

वंदोजां छ : प्रबन्धित छ (अथवा 'बन्दोजान्छ' ?)

४९

दशकुमारचरित

(बेनामी)

सम्वत् १८७५ भदौ

ब्रह्माण्डच्छत्रदन्ड: शतधृतिभवनाम् भोरुहो नालदण्ड: ।
क्षोणीनौकूपदण्ड: क्षरदमलसरित्पट्टिकासेतुदण्ड: ॥
ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनाविजयस्तम्भदण्डोङ्घ्रिदण्ड:।
श्रेयस्त्रैविक्रमस् ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्ड: ॥

संपूर्ण नगरीकन आफ्ना सौन्दर्यले क्षीण गराउंदि मगधदेशका शिरोभूषण स्वरूप भयाकि पुष्पपुरी नाउं भयाकी नगरी छ । तांहाविषय शत्रुसेना-रूपी समुद्रका मथन गर्दामा मन्दराचल स्वरूप भयाका लंवायमान वाहुले शोभायमान भयाका इन्द्रका नन्दन वनमा क्रीडा गरी रह्याका अप्सराले वारंवार गान गरिंदा चन्द्रमा कुन्दपुष्प कर्पूर जस्तो सपेत दश दिशामा व्याप्त भयाका कीर्तिले सुन्दर सुवास भयाका आसमुद्रान्तपृथिवीको भोग गर्न्या दिन दिन गरिंदा यज्ञका दक्षिणाले शिष्ट विद्यावान् ब्राम्हणको दु:ख हर्न्या प्रतापले शत्रुको सन्ताप गर्न्या सर्वदा मध्यान्हसूर्यसमान कामदेवका जस्तो सौन्दर्य भयाका राजहस नामा राजा भया। तन्की पृथिवी जस्ती सहनशील हावभावकटाक्षकन जान्न्या वसुमती नाउं भयाकी रानी भइन् ।

पुष्पपुरविषय वस्दा तस् मगधदेशका राजाले पृथिवी झैं ती रानीसंग भोग परी (?)। तस् राजाका अत्यंत आज्ञाधारी धर्मपाल पद्गोद्भव सितवर्मा नाउं भयाका कुलपरंपरागत तीन मंत्री थिया । तस्मा सितवर्माका सुमती र सत्यवर्मा, धर्मपालका सुमन्त्र सुमित्र कामपाल, पद्मोद्भवका सुश्रुत रत्नोद्भव एति पुत्र भया ।

तन्ना धर्मस्वभाव भयाको सत्यवर्मा संसारकन निःसार बुझि तीर्थयात्राको अभिलाषाले देशान्तर गयो। राँडभाँडमा आरक्त भयाको व्यमर्यादाको कामपाल पिताको ज्येष्ठभ्राताको आज्ञा उल्लंघन गरी पृथिवीमा भ्रमण गर्दो भयो। रत्नोद्भव व्यापारमा चतुर हुनाले समुद्रका वारपार गर्दो भया। और चार मंत्रीपुत्र पितृभक्ति भैं घरैमा वस्दा भया।

वडो पराक्रमी सो राजहंस राजा एक कोही समयमा मालवदेशका मानसार राजासँग युद्ध गर्नाका निमित्त हाति घोडा रथ पयादाको लस्कर ली पुष्पसरी नगरीदेषि नी (स् कदो भयो। मानसार राजा पनि वहुत हातिका सवार समेत सेना सन्मुख भैं निक्ल्यो। रथका घोडाका पाटले उठायाको धूलाको समूह नया पतिको वरणी गर्नालाई स्वर्गलोकदेषी आकाशका उपरमा आयाका अप्सराका वीचमा विवाहमा वरकन्याका माझमा हालिन्या अन्तर्पट जस्तो भैंकन आकाशमा व्याप्त भै रहँदामा नगाराका शब्दले दश दिशाकन वधिर गराउँन्या शस्त्रशस्त्रले हातहातले हानि मारियाको सेना भयाको तन् द्ववै राजाको युद्ध भयो।

तस् वीचमा मगध देशका राजा राजहंसले मालव देशका राजा मानसारकन पक्रिकन फेरि दयालु हुनाले तसैकन राज्यमा राजा थाप्तो भयो। ताँहाउप्रान्त त्यो राजहंस राजा राज्यको कारोवार गर्दै पुत्रका निमित्त जगत्का कारण भयाका नारायणको आराधना गर्दा भया।

तँहाँ देषि कोहि समयमा तस् राजाकी वसुवती रानी कल्पवृक्षको फल देवताले दिन आयाको वारिख् स्वप्न प्रातःकालमा देषि समय पाई गर्भवती भइन्। राजाले पनि आफ्ना इष्ट मित्र राजाहरूलाई वोलाई ती रानीको सीमन्तोत्सव गर्दा भया।

एक समयमा मित्रले मंत्रीले प्रोहित भैं देदीप्यमान भयाका सभाका बीचमा सिंहासनका उपर वीराजमान भयाका तस् राजाका हजुरमा षडा भैं अंजलि वाँधि विंति गरि द्वारपालले एक सन्यासी ल्याउँदो भयो। राजा पनि दूरदेषि चेवाको चालकाल बुझि सन्न्यासिको भेष धान्याको चेवा ठहराई मंत्रिले सहित भैं तस्थाँइ सोद्धा भया।

त्यो सन्यासी पनि "हे महाराज ! सन्यासिको भेष धारि मालवदेशमा मानसार राजाका सहरमा पसि तँहाका संपूर्ण गुप्त वात जानि आयाको छु। क्या हो भनौला त मानसार राजा पैल्हे तिमीदेषी हारीकन विस्मयले (विस्मयले) युक्त भयाका छदा सदाशिवको आराधना गरि सन्तुष्ट भयाका तन्वाट एक वीरलाई मार्न्या गदा पाई आफुसमको अर्को योद्धा नठहराई वडो गर्व गरि तम्रा उपर त्यो गदा चलाउदाको मनसुवा गर्छ। और जान्या हजूर।" भनि विन्ति गर्दो भयो।

तस् बीचमा देवता सहाय भयाको त्यो राजा जुझीशक्नु छैन भनि मंत्रिहरूले विन्ति गर्दामा पनि क्षत्रिय कर्म हो भनि गर्व राषि मंत्रिको वचन अनादर गरि राजहंस राजा तस्सँग जुझनैको मनसुव् राषता भया। मानसार राना पनि लडाँईका मन्सुवा गरि शिवले दियाको गदाको भरोसा धरि तयार परि सव सेनाका अगाडि पाउ गरि मगध देशमा पस्तो भयो।

तस् वषतमा तस् देशका मंत्रिले राजालाई वडा कष्टले वुझ ई वैरिको गम् नभयाका विंध्याचलका वनमा रक्षा गर्न्या नजीकीले समेत सव कविला राष्या। राजहंस राजा वहुत सेना ली जलदि गं अधिक शुद्ध भयाका मानसारकन छेकता भया शूर वरोवर अमर्ष भयाका तस् दुवैको अद्‌भुत लडाईमा जयको इच्छा गर्न्या मालवदेशको रक्षा गर्न्या मानसार राजा नाना प्रकारका हतियार चलाउनाले संग्राममा इन्द्रसमान भयाका मगधदेशका राजा राजहंसका उपर सदाशिवले दियाकि तस् गदाकन चलाउदो भयो। राजहंसले चलायाको तीषा तीरले बीचैमा दुवै टुक् भयाकि पनि त्यो गदा शिवको बचत झुटो नहाइशक्न ले पैल्हे मारथि मारि रथमा वढ्याका राजा राजहंसकन मूर्छित गराउँदि भई। तँहा उप्रान्त पुलस्त लगाम भयाका घाउ नलाग्याका घोडा षाली रथकन ली राजपरिवार वस्याका तेही विंध्याचलका वनमा दैवगतिले पस्ता भया।

मानसार राजा त जयलक्ष्मीले युक्त भैं वढ्याका मगधदेशको राज्य पाई सवलाई आफना कावुमा ल्याई पुष्पपुरीमा जाई वस्तो भयो। तस् समयमा हतियारका चोटले मूर्छित भयाका काजीहरू दैवगतिले प्रातःकालका शीतल वायुले विउंति रणभूमिमा राजालाई नपाई गरीप भैं रानीका हजूरमा पुग्दा भया।

वसुमती रानी त सव सेना मरि मेटियाकी राजा नमिल्याको वात मंत्रीहरूका मुखदेषी सुनि आकुल व्याकुल भैं शोक समुद्रमा डुब्याकि छँदि सहगमन गर्नाकन तयार हुँदि भईन्।

"हे महारानि ! एकत महाराजाको मरणको निश्चय छैन, दोस्रो त वडो पराक्रमी संपूर्ण पृथिवीको एक राजा हुन्य सुन्दर सुकुमार कुमार तम्रा गर्भदेषि जन्मन्या छ भनि ज्योतिषीहरूले भन्याको छ। तस् निमित्त आज तिमिले मर्नु योग्य छैन।" भनि मंत्रा पुरोहितले वुझाईयाकि छँदि निश्वास मात्र छोडि चुप् रहँदि भइन्।

तँहापछि अर्धरात्रमा सवलो निद्रायाका वीचमा कसैले चाल नपाउन्या गरि तँहदेषि निक्लि रथ आयाको वाटो पक्रि रणभूमिका नजिकका वरका एक हाँगामा दोपट्टा बाँधि झुंडिई मनाकन तयार भई आँशु गिराउँदि कोइलीका भन्दा ज्यादा मधुर स्वरले ;"हे महाराजा ! अर्का जन्ममा पनि तिमि मेरा पति भया !" भन्दै विलाप गर्दि भईन् ।

राजहंस राजा त चन्द्रमाका किरणले विउँत्याका छँदा त्यो वोली सुनी रानीकन ठहराई पियारा वचनले वोलाउँदा भया । रानी पनि आश्चर्य मानि राजालाई जानी आदरले तँहा आई मन वढाई मुख उज्यालो गराई मानो उपास गऱ्याका झैं भयाका आँषाले परेला कत्ति नलगाई राजालाई हेरि नजीकमा गं मत्री पुरोहितलाई उच्च स्वरले वोलाई राजालाई तन्थाँई देषाई रहीन् ।

मंत्रीहरूले प्रमाण गरि "हे महाराजा ! घोडाले सारथि नहुनाले वडो वेगसंग रथकन वनमा लैगया ।" भनि विंति गऱ्या ।

"मानसार राजालाई सदाशिवले दियाका गयाका चोटले मूर्छित भयाको म रातका शीतल वायुले विउँत्याँ ।" भनि राजाले आज्ञा गऱ्या ।

र मन्त्रिहरू षुषि भै पालकी मगाई तस्मा चढाई जखम् थकाई बात बनाई प्रीति वढाई महारानीलाई प्रमुख गराई "हे महाराज ! सव राजामा श्रेष्ठ तिमि आज वनका वीचमा वस्याका छौ । संपत्ति भन्नु विजुलीको चामक् हो । सुख दु:ख दवका अधीन छ भनि निश्चय गर्नु । पैल्हे हरिश्चन्द्र रामचन्द्र प्रभृति राजा पनि दु:खको भोग गरि पछि वहुत वर्षसंम राज्यमा रहि सुखभोग गर्दा भया । तस्तै तिमि पनि कोहि समय प्रर्यन्त देवताको वन्दगि गरि अप्सोच नगरि दिलमा धैर्य धारीरहु ।" भनि राजालाई बुझाउँदा भया ।

तँहाउप्रांत राजा आफ्नु मनुसुव् पुऱ्याई दिन्या तपस्याले देदीप्यमान भयाका वामदेव नामा तपस्वीथैं गई तनूलाई प्रणाम गरि दियाको मेजवानी ली आफ्नु सव वृत्तान्त कहि आश्रममा केही दिन रहि "हे ऋषि ! मानसार राजाले दैववलले मलाई जिति मेरा राज्यका भोग गर्छ । म पनि तम्रा करुणाले बडो तपस्या गरि तस् शत्रुकन जितुला भनि तिमिथैं आयाको छु ।" भन्दा भया ।

तँहाउप्रांत तीन् कालको वात जान्न्या ति ऋषि राजालाई भन्छन्, "हे सखे शरीर कृश गराउन्या तपस्याले केही हुन्या छैन । परन्तु सव वैरिवंश-को नाश गर्न्या वसुमतीका गर्भदेषी पुत्रजन्म हुन्याछ । केही समयसम्म चुप् भै रहु ।" भन्या । ऋषिले भन्याको वात साँचो हो भनि आकाशवाणी पनि भयो ।

राजा पनि ऋषिको वचन ली चुप् भै रह्या ।

ताँहापछि वसुमती रानीका गर्भ दश महिना पुगी संपूर्ण राजलक्षणले युक्त भयाका पुत्रकन जनमाउदी भईन् ।। ताँहापछि तपस्वी पुरोहितलाई अग्रेसर गराई पुत्रको जातकर्मादि संस्कार गरि राजवाहन भनि नाउँ राषता भया ।

तसै समयमा सुमती सुमंत्र सुमित्र सुश्रुत इ चार मंत्रिका प्रत्यक प्रमति मित्रगुप्त मंत्रगुप्त विश्रुत चारै पुत्रा भया । राजवाहन मन्त्रिपुत्रले संग लडि-क्याई खेल गर्दै वढ्दो भयो ।

कोही दिनमा एक तपस्वी आई राजलक्षण भयाका सुन्दर सुकुमार कुमारकन ल्याई राजार्था (ई) दी "हे महाराज ! कुश समिधा लिनानिमित्त वनमा गयाका मैंले नि:सहाय भयाकी गरीप भयाकि आशु गिराउँदि रुँदि एक स्त्रीकन देष्याँ । क्या निमित्त रुन्छेन् भनि सोध्याँ र हातले आशु पछि गगल्साईंदै मथाई भन्दी भई, 'हे ऋषि ! मगधदेशका राजा राजहंसका सीमन्तोत्सवमा निउँता मानि मित्र जानि मिथिलाका राजा परिवारसमेत भै मगध देश गई केहि दिन पुष्पपुरीमा रह्या । तसै वीचमा मानसारको र राज-हंसको लडाई हुदा सक्यभर सहाय भै लडदा पनि दैव वलवान् हुनाले मान-सारले जित्नाले लडाईमा मरि वाच्याका सेकासंग वनको रास्ता पक्रि मिथि-लामा आउँदा भिल्लका सेनाको डाक् पर्दा राजाका सत्र हामि लाजिमा एता उता गई अस्तव्यस्त भै रह्यौं । तस्मा छोरिसमेत म राजाका जुम्ल्याहा २ छोरा की धाई हुँ । राजालाई भेटाउन नशकि वनमा रहदा खानाकन मुख वाई आयाको वाघ हेरि तस्देषि उठि चाडो हिन्नाले पत्थरमा गिरि काषमा लियाको राजपुत्र छाडि दियाँ । वालक त भिल्लका वाघ मार्न्या षोरका नजीकमा घुस्रँदो भयो । वाघ त सिनु घिसार्दामा चल्याका धनुर्यंत्रज्ञ देषि छुग्याका वाणले मर्दो भयो । वालक् भिल्लले आफ्ना घरमा लैगया । अर्का राजकुमारलाई लियाकि मेरि छोरि कहाँ गई जान्दिन । छोरिलाई नपायो नि:सहाय भै ब्याकुल भयाकि छु । एक्लै पनि राजालाई षोज्दै जान्छु ।' भनि।

'इ वात सुनि तम्रा मित्र मिथिलाका राजालाई विपत्ति पऱ्याको सम्झि विषाद गरि तस् वालकलाई षोज्दै चण्डिकाका थानमा पुग्याँ । तँहा चण्डि-लाई नरबली दिनानिमित्त एस् वालककन रूषमा वाँधि ससेरले मारौं कि वालुमा गोडा गाडि तीरले तारो मारौं कि कुकुरका छाउँरा लगाईं कटाउँ कि भनि आपसमा वात गर्दा कुसुन्दाकन देष्याँ र 'हे भिल्ल हो! एस् वनमा वालक् छोरो काष ली हिंड्दा वाटो भुल्याँ र एस् रूषका छायामा

छोरो राषि वाटो षोज्न लाग्यां र फेरि आउँदा छोराकन देषिन । कँहा गयो? कस्ले लै गयो ? तिमिहरूले देष्याथ्यौ कि ? तनको मुख नदेष्याका बहुत दिन भया बुढौ म अब कसो गरू ? कहां ?' भन्यां ।

"र 'हे ब्राह्मण ! एक वालक जाहां छ । तम्रं पुत्र हो कि, लेउ ।' भनि दिया । तन्लाई आशीर्वाद दी वालकलाई काषमा ली चिसा पानिले विउँतायी निःशंक भं तम्रा हजुरमा ल्यायां । अब एस्कन तिमि रक्षा गर । भनि भन्दा भया ।

राजा पनि यो वृत्तांन्त सुनि मित्रलाई विपत्ति पऱ्याको जानि मनमा उपज्याको ग्लानि तस् वालकलाई हेर्नाका सुखले कत्ति नमानि उपहार वर्म्मा नाउँ राषि राजवाहनकन झैं पोल्दाभया ।

कोही दिनमा तीर्थयात्रा निमित्त भिल्लका घरको वाटो गरि जाँदा तन् राजाले भिल्लकी स्त्रीले खेलाई राष्याको सुन्दर वालक देष्या र "राजलक्षणले युक्त भयाका यो वालक तम्रा वंशमा जन्म्याको होईन । कस्को हो ? कसो गरि तेरा हात पऱ्यो ? जस्ताको तस्तो भन् ।" भन्या ।

र भिल्लकी स्त्रीले प्रणाम गरि "हे महाराज ! हाम्रा गोठका नगीचमा मिथिलाका राजालाई भिल्लले लुट्या । मेरा लोगन्याले त एस् वालकलाई पाई मथाई ल्याया ।' भनि विंति गरि ।

राजाले त्यो विचार गरि ऋषिले भन्याको धाईकि छोरिका हात पऱ्याको मिथिलाका राजाको दोस्रो छोरो एहि हो भनि निश्चय गरि भिल्लकी स्त्रीलाई दी-फुल्याइं वालक ल्याई अपहारवर्मा नाउँ वनाई वसुमती रानीलाइं पाल्न दिया ।

कोही समयमा वामदेवको शिष्य सोमशर्मा एक वालक ल्याई राजाका अगाडि राषि हे महाराज ! रामतीर्थमा स्नान गरि फिर्दो मैले वनमा एक स्त्रीले काषमा लियाकी एस् बालकलाई देष्यां । 'हे वुढिया ! एस् वन वीचमा वालक लियाकी तं कौंन होस् ? क्यानिमित्त डुल्फिर् गर्छस् ?' भनि सोध्यां र 'हे ऋषि ! कालजवन् नाम भयाका दीपमा कालगुप्त नामा धनाढ्य एक वंश्य थियो, सुवृत्ता नाउ गऱ्याकी तस्की छोरीकन एस् दीपदेषी गयाको राजहंसको मन्त्रीको छोरो रत्नोद्भव नामा तस्ले विवाह गऱ्यो । समय पाई गर्भवती भयाकी सुवृत्तालाई साथ ली ससुराथैं विदा भैं भाइहरूसँन भेट गर्नाका आशयले नावमा चढि पुष्पपुरीमा आउनानिमित्त हिंड्यौं । त्यो नाव समुद्रका लहरी हान्नाले डुव्यो । गर्भका भारले थाक्याकि सुवृत्ताकन एक फलियामा चढाई हातले पियाई दैवगतिले तीरमा लाग्यौं और जनले सँग रत्नोद्भव तँही डुव्यो कि कित केही उपायले तीरमा लाग्यो, यो जांदिन । वहुत दुःख पाई रह्याकि सुवृत्ताले एस् वन वीचमा आज छोरा पाइं प्रसूतिका वाधाले विचेत भयाकि छँदि शीतल छायामा वसि । एस् वनमा वसि नशक्नाले गाउँ जान्या वाटो पैल्याउँन तस् थाइं एस् वालकलाई छोडन नशकि साथैं ली आयाको छु ।' भनि ।

"उसै वीचमा वनको हाति देषियो र डरले वालकलाई छोडि भागदी भईन् । म पनि नजीकमा लहराका झाँगमा पसि हेरिरह्यां । वालककन पालुवा पातको गासझैं गरि तस् हातिले सोंढ पक्रदा वीचमा वडो सोर गरि अकस्मात् सिंह आइं पऱ्यो । तस्का भयले कहालियाका तस् हातिले चाँडै उँभो फेक्याको वालक रूषमा वस्याका वानरले पाक्याको फल हो भनि समुझि हातले पक्रि पछि फल होइन भनी ठहराई तस् रूषका मूलहाँगाका कापमाछोडि दियो । त्यो वानर पनि अन्यस्थान गयो । सिंह पनि हातिकन मारि वनैमा गयो । तस् झागदेषि निक्सी वाजकन रूषदेषि सुस्त उतारि (वनमा) वनमा वालककि आमालाई षोजदा नपाई वालकमात्र गृहयैं ल्याई तन्का आज्ञाले तम्रा हजूरमा ल्याको छु ।' भनि भन्दा भया ।

सव मित्रका एकै समयममा विपत्ति पऱ्यों त पनि दैव सहाय हुनाले तवका सन्तानको संभार रह्यो भनि आश्चर्य मानि रत्नोद्भव कस्तो भयो भनि फिक्र गरि पुष्पोद्भव नाउँधारि तन्का काका सुश्रुतनामा मंत्रिलाई वोलाई वोलाई सव वृत्तान्त सुनाई राजाले तस् वालकन सौंप्या ।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

तांहाविषय : त्यहाँ ।

सपेत : सेतो ।

तन्की : तिनकी ।

राँडभाँड : रन्डी र भाँड । 'राँड'को अर्थ थियो 'पोइ नभएकी आइमाई' तर अचेल यसले 'विधुवी'को अर्थ दिन्छ ।

व्यमर्यादा : बेमर्यादा 'य' को उच्चारण नेपाली भाषामा 'ए' हुन्छ भन्ने प्रमाणहरूमध्यको एउटा प्रमाण यो पनि हो ।

पयादा : पदाति सैन्य । तुलनीय प्राकृत 'पयाइ' । अचेल 'प्यादा' ले साधारण अर्थमा 'सिपाइ'को अर्थ जाहेर गर्न लागेको छ र 'प्यादा लगाउनु' जस्ता टुक्राहरूमा त 'सिपाइ' भन्ने अर्थ पनि पाइन्न ।

लस्कर : फौज । तर अचेल'लस्कर'ले'जुलुस' भन्ने अर्थ व्यक्त गर्छ ।

वारिख स्वप्न : शुभस्वप्न । वारिख < फार्सेली बारीक : सूक्ष्म, गूढ ।
वालकाल : छाँटकाँट ।
तस्थांइ : त्यससँग ।
नठहराई : पत्ता नलगाई ।
जुझीशक्नु : जुधीसक्नु, जेय ।
गम् : गमन, प्रवेश ।
नजीकी : उद्देश्य । व्युत्पत्ति कठिन ।
'कविला' : परिवार । अरबेली 'कविला' : कुल, वंश ।
जल्दि : चाँडै । < अरबेली जल्द: द्रुत ।
विउति : बौरेर ।
गरीप : दु:खी । तर प्राय नेपालीमा यस शब्दको प्रयोग निर्धन अर्थमा हुन्छ । यो आएको हो अरबेली 'गरीब' (बटुबा; विचित्र; निर्धन; दु:खी) बाट ।
विउँत्याका : बौरिएका ।
पियारा : प्यारा ।
उपास : उपासना ।
लँगया : लगे ।
विउँत्याँ : बौरिएँ ।
जखम थकाइँ : घाउ निको पारी । अरबेली 'जख्म' : घाउ ।
वन्दगि:आराधना । फार्सेली 'बंदगी' ।
अप्सोच:खेद. < फार्सेली 'अफसोस' । 'अप्सोच'को निर्माणमा संस्कृत उपसर्ग 'अप' अनि संस्कृत संज्ञा 'शोच' को सादृश्य (Analogy) को पनि हात हुनुपर्छ ।
तपस्वी थै : तपस्वीसित । तुलनीय 'थाइ' माथि ।
अग्रेसर : अग्रसर ।
लडिक्याई : बालखपन ।
गगल्साउँदै । गिडगिडाउँदै । अचेल हिन्दी 'गडगिडाना'को प्रभावमा आएर नेपाली 'गगल्साउनु' झण्डै विसिइसकेको छ ।
निउँता : निम्तो ।
सक्यभर : भरिसक्के ।
डाक् : डँकैती ।
वाघ हेरि : बाघ देखी ।
षोर : खोर ।
संसेर:तर्वार। < फार्सेली 'शमशेर'।
तारो मारौँ कि : तारो हानौँ कि ।
छाउँरा : छाउरा :
कटाउँ कि : टोकाऔँ कि ।
कुसुन्डा : भिल्ल ।
लँगयो : लग्यो ।
भुल्याँ : विर्से ।
विउँतायी : बौराई ।
दो–फुल्याई : बकस दिएर प्रसन्न तुल्याई ।
कालजवन् : कालयवन) ।
फलिया : फलेक ।
सोंढ : सुँड ।
पक्रदाका वीचमा : पक्रनासाथ ।
समुझि : ठानेर ।
फिक्र : फिक्री । < अरबेली 'फिक्र': चिन्ता ।
सौप्या : सुम्पिए ।

५०

'मुन्सी'

तीन आह्वानहरू

(सम्वत् १८७६)

(१)

एउटा मानिस् राजा छेउँ फरयाद गरनु गयो । कस्तो फरियाद गर्‍यो भन्यादेषि घरमा मानिस् सधैं आइकन मेरो सुवास्निसित प्रिति गरछ तर मैं तेस्लाइ कहिले देखनु पाउँदइनुँ । कुन् हो कुन् हो । तपाइको न्यावको आसरा: राखिकन तेस्लाइ समातनु खोज्छुँ: ।

तव राजाले उस्लाई एउठा अतर भन्याको सिसि दिइकन आग्याङ गरे-"यो सिसि तेरो सुवास्निलाइ सोन्पिकन कसैलाइ नदेउ भन्या भनि दे ।" उ मन्छेले उसतै गर्‍यो । राजाले चिवाहेरूलाइ ख्रतायो र अह्रायो–"कस्सँग वास्ना आउन्या (?) भनि उस्लाइ समाइ ल्याउनु हइ ।"

परन्तु जारले वेला पाइकन सुवास्निछेउ गयो: । तेस सुवास्निले लुगामा अतर लाइ दियो र भन्नु लाग्यो–"मेरा लोग्न्याले कसइलाइ नदेउ भनि भन्याको छ: । तर तिमि मेरो प्रानिजहिन् रहेछौ । तिमरो काम नआयादेखि कस्को काम आउला: ?" भनि ।

परन्तु जार घरवाटो निस्कन्दाखेर चिवाहेरुले वास्नाको थाहा पाइकन तेसलाइ समाइकन राजालाइ पुर्‍याइ दिया।तव राजाले सुवास्निको लोग्न्यालाइ दाकिकन भनयो–"लौ तेरो जारलाइ लियेर जा । मन् पर्‍या भनि हान् मन् पर्‍या भनि छारिदेउ । १८७६।।+।।×।।

CamScanner

(२)

कोइ सहरमा कपासको भन्सारिको पसल्बाटो ढेरि कपास चोरिगयो भन्सारिहेरू राजाछेउ फरयाद गरनु गयो । चोर समातनु अनेक जुग्ति गरयो र तर फेला पारेन । एउटा भारदारले विनति गऱ्यो–‘ तपाइको आग्या भया भनेर तेस चोरलाइ झिकुला ।”

“लो” भनि राजाले अह्रायो: । भारादार विदा भयो र घर आयो र निमन्त्रणको निहुन्ले सहरको ठुलो सानुचाहिलाइ दाक्यो । सर्वजना वाटुलो भयो र: एका ठाउमा वस्यापछि भारादार साभामा आइकन सर्वको मुख हेरि कन भनलाग्यो–“कुन् अभाग्ये रान्डाको छोराले कपास डोरिकन थुन्का थुन्का दाह्रिमा चेप्त्याइकन मेरो निउता खानु आयो ।” भनि यो कुरा सुन्यादेखि कति मन्छेले आपनु दाह्रिमा हाथ लाउनु लाग्यो । उसंइ बेलामा: भारदारले तिनिहेरुलाई चोर ठहराइकन राजालाइ पुऱ्याइ दियो । राजाले उस्को जुग्ति हेरि तं धंन् धंन् भनि स्वावास भनि रिझ्यो ।

१८७६।।=।।=।।

(३)

दुइ जनाले एउटा बुह्लिछेउ माल् सोन्पिकन भन्यो–“ह्यामि दुइजना विदेसवाटो सनगइ फर्क्याइकन लिउंला ।” भनि भनेर गयो । कति दिन वित्यापछि एउटा वुह्लियाछेउं आइकन भन्नु लाग्यो–“ह्याम्रो साझि भन्या मन्यो । ह्याम्रो सोन्प्याको माल् मंलाइ फरकाइ दिउ: ।”

सुवासनिले असको भइकन दिह्याल्यो । अलिखेर पछि अरको साझि आईकन अपन माल् मानुगनु लाग्यो । सुवासनिले भन्यो–“तिम्रो साझि आइकन तिमि मन्याको समाचार मंलाइ सुनायो । तेम्ले भन्याको करा फर्काउ नुलाइ मैंले ढेरि धिपि गऱ्युं: तर नास्ति नमानिकन माल भन्या स्वाहै लेगये ।”

तेस मंछेने सुवासनिलाई द्रिष्टाको मुख्यान्जि ले जायो र न्याउ मानुग्यो: । द्रिष्ठाले अलिखेर घुरिकन सुवासनिको विराउं छैन भनि चितमा थाने । मंछेलाई भन्नु लाग्यो–“तंले विदेश जान्दाखेर सुवासनिसित भनिस्–“ह्यामि दुइ जना साझि संगि फर्कि आयापछि माल् लिउंला ।” अहिले तिम्रो साझिलाइ दाकिकन तिम्रो माल् लेजाउ । तं येकलइ कसो गरि पाउलास् ।” मंछेले केंहि भन्नु सक्न्या । घरमा फरकि आयो

१८,६।।=।।

(मदनपुरस्कार पुस्तकालयका सौजन्यले)

विशेष शब्दहरू

(१)

सुवास्नि : स्वास्नी ।
आइकन : आएर ।
पाउंदइनु : पाउँदिन ।
न्याव : न्याय ।
खोज्छुं : खोज्छु ।
आग्याङ : आज्ञा ।
सोन्पिकन : सुम्पेर ।
मन्छे : मान्छे ।
चिवा : सी. आई. डी. ।
खतायो : खटायो ।
हइ : है !
लोग्न्या : लोग्ने ।
यरवाटो : घरबाटा हेर्नोस् ‘पाटन । वाटो’ शी. ३५ घ ।
निस्कन्दाखेर : निस्कंदाखेरि ।
दाकिकन : डाकेर ।
मनपऱ्या भनि : मनपरेमा ।
भनि : भने ।
छारिदेउ : छाडीदेऊ ।

(२)

भन्सारि : आढतको मालिक ।
जुग्ति : जुक्ती । < संस्कृत जुक्ति ।
आग्या भया भनेर : आज्ञा भएमा ।
निहुन्ले : निहुंले ।
दाक्यो : डाक्यो ।
वाटुलो भयो : भेला भयो । तुलनीय ‘बटुलो’ ।
साभा : सभा । हेर्नोस् शी. ४२ क–ख ।
आपनु : आपनु ।
निउता : निम्तो ।
हाथ : हात ।
धंन् धंन् : धन्य ! धन्य ! !

(३)

वुह्लिछेउ : बुढीसंग ।
विदेसबाटो : विदेशबाट ।
फर्क्याइकन : फर्की आइकन ।
साझि : साथी (अथवा साझेदार ?)
सोन्प्याको : सुम्पेको ।
फरकाइ दिउ : फर्काईदेऊ ।
सुवासनि : आइमाई ।
असको : असमंजस ।
अपन : आफ्नो ।
ढेरि धेरै ।
धिपि : ढिपी ।
गऱ्युं : गरें ।

लेगयो : लग्यो ।

द्रिट्ठ : डिट्ठा, न्यायाधीश ।

लेजायो : लग्यों ।

द्विष्टा : डिठ्ठा ।

घुरीकन : घोरिएर ।

बिराउं : बिराम ।

थाने : ठाने ।

जान्दाषेर : जांदाखेरि ।

दाकिकन : डाकेर ।

लेजाउ : लंजाऊ ।

सक्न्या : सकेन ।

—०—

५१

पं. दैवज्ञकेशरी अर्ज्याल

गोरक्षयोगशास्त्र

(सम्वत् १८७७)

गोरक्षनाथ योगी म जो छु वडा भक्तिले श्रीगुरुकन प्रणाम गरि पूर्वजन्ममा गर्‍याका योगाभ्यासले यस् जन्ममा योगमा भक्ति हुन्यालाई अति संत म उत्तम ज्ञानको साधना अद्वैतवोध दिन्या योग शास्त्रकन कहंछु ।

कर्मले र भक्तिले शुद्धचित्त हुन्याको यस् शास्त्रमा अधिकार छ। अधिकारि र वाच्यावाचभावसंवन्ध तृतीय श्लोकले जनाया ।

योगिजनका उपर करुनाले गोरक्षशतक योगशास्त्रकन गोरक्षनाथ म कहंछु । जस् योगशास्त्रको गुरुदेषि उपदेश पाइ योगभ्यास गर्‍याकन जीवन्मुक्त भाव मिलि जाहाँ पुगि फेरि फिर्नु छैन तस्ता परमपदको लाभ हुस्छ ।

यदि पुरुषको मन विषयभोगदेषि विरक्त भइ परमात्माविषे आसक्त होवस् तस्तालाई गोरक्ष योगशास्त्र कालमृत्यु छलनाको सामर्थ्यं दिछ, मुक्ति मार्गको सिढि हुंछ ।

हे सज्जन हो ! मुनिजनरूपी पंक्षिहरूले आश्रय गर्‍याका हांगा हुन्या वेदरूपी कल्पवृक्षको फल योग हो । जन्ममरणरूपी वारंवारको संताप हर्न्या योगाभ्यासको सेवा गर ।

आसन प्राणायाम प्रत्याहार धारणा ध्यान समाधि इ छ योगका अङ्ग हुन्। यमनियमसम्पन्न पुरुषले इनको अभ्यास गरिन्या संप्रज्ञात समाधिको लाभ हुंछ । तेस्का अभ्यासले निर्बिकल्प समाधिनामा राजयोग सिद्ध हुन्छ। जस्तै

CamScanner

प्राणीका चौराशीलक्ष योनि छन् तस्तै आसन पनि चौराशीलक्ष छन्। आसनका चौराशीलक्ष भेद्र जांन्या श्रीसदाशिव मात्र छन् ।

चौराशीलक्ष योनिको एक आसन लिई श्रीसदाशिवले सर्वधारणा चौराशी आसन मात्र सार छन् भनि अरू योगग्रंथमाकहृदा भया । चौराशी आसन सर्वमा गनि अत्यन्त सार सिद्धासन र पद्मासन । इ दुवै उत्तम छन् भनि सदाशिवले कह्याका दुवै आसनमात्र कहंछु ।

गुह्यको र लिङ्गको वीच योनिस्थान हो । तस्कन एक पाउका पैतालाले दृढ गरि अँचेतनु । अर्का पाउकन लिङ्गमूलमा स्थिर गरि अडयाउनु । दृढ सोझो शरीर गरि चंचल नभै निश्चल मन गरि एकाग्र गऱ्याका दुवै नेत्रले भ्रूमध्येमा दृष्टि स्थिर गर्नु । कुण्डलिनीले रोक्याको सुषुम्णा द्वार षोल्न्या यो सिद्धासन हो ।

वाम तिग्राका उपर दाहिना तिग्रा वाम पाउ उत्तानो गरि चढाउनु । दुवै हात पीठतिर लंगी दाहिना हातमाथि वाम हात वाम हातमाथि दाहिनो हात गरि दाहिना पाउका अंगुष्टाकन दाहिना हातले वाम पाउका अंगुष्टाकन वाम हातले दृढ गरि समाति चिउडो छातिमा अडयाई एकाग्र गऱ्याका दुवै नेत्रले नासिकाग्रमा दृष्टि दिनु । असेष रोगको नाश गर्न्या काम क्रोधधारि घटाउन्या यो वद्ध पद्मासन हो ।

विषय वासनाले चंचल मनकन नरोकि योग हुन सक्दंन । विना अलम्वनले मन रोकिदंन । तस् निमित्त मन अडयाई एकाग्र गर्नालाई षट्चक्र सोह्र आधार दुई लक्ष पांच आकाश चार प्रकरणको भेदले उनन्तीस् स्थान कहंछन् । षट्चक्र इति ।

(मदनपुरस्कार पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

सिढि : सिढी, खुड्किलो । लेगी : लगेर ।
अँचेतनु : अँचेट्नू । दाहिनो : दाहिने ।
तिग्राका उपर : तिघ्रामाथि ।

५२

धर्मपुस्तक

सुसमाचार मातिउरचा

(संवत् १८७८)

१ अवराहामका संतान दाउद उस्का संतान यिशु ख्रीष्टका पूर्व्वपुरुषाको पोस्तक इयो ।

२ अव्रराहामले यिस्साकलाई पाया अवर यिस्साकले यआकुवलाई पाया अवर यग्राकुवले यिहुदाहलाई अवर उस्का

३ भाइलाई पाया अवर यिहुदाले फारेस्लाई अवर जेराखलाई तामारदेखि पाया अवर फारेसले खेसरोणलाई पाया ।

४ अवर खेसरोणले रामलाई पाया अवर रामले अमिनादाबलाई पाया अवर अमिनादाबले नाखशोनलाई पाया अवर

५ नाखशोनले शालमालाई पाया अवर शालमाले बोआजलाई राखावदेखि पाया अवर बोआजले ओबेदलाइ रातले

६ पाया अवर ओबेदले यिशिलाई पाया उनपछी यिशिले दाउद राजालाई पाया अरु पनि दाउद राजाले शलमनलाई उस्देखि पाया कि जो उरियाहको स्वासनी थी ।

७ अवर शलमनले रेखनआम्लाई पाया अवर रेखयआम्ले आवोयाहलाई पाया अवर आबोयाहले आसालाई पाया ।

८ अवर आसाले यिहोशापाटलाई पाया अवर यिहोशाफाटले योरामलाई पाया अवर योरामले उजीयाहलाई पाया

९ अवर उजीयाहले योतामलाई पाया अवर योतामले आखाजलाई पाया

अवर आखाजले खिजिकीयाहलाई पाया अवर

१० खिजिकीयाहले मनाशेहलाई पाया अवर मनाशेहले

११ आमोनलाई पाया अवर आमोनले योशीयाहलाई पाया अवर योशी-याहले याकिमलाई अवर उसका भाइयोंलाई पाया अरु पनि बावेलमां ले जानेका समय यार्कमले

१२ यिकोनीयाहलाई पाया । उन्होंका बावेल पुगेपछो यिकोनियाहले शलातिएललाई पाया अवर शलातिएलले

१३ जिरुबाबललाई पाया अवर जिरुबावेलले आबीउदलाई

१४ पाया अवर आबीउदले एलीयाकिमलाई पाया अवर एलीयाकिमले आजुरलाई पाया अवर आजुरले सादोकलाई पाया अवर सादोकले आकिम-लाई पायो अवर आकिम

१५ ले एलिउदलाई पाया । उह्रापछो एलिएजेरला

१६ ई पाया अवर एलीएजेरले मतनलाई पाया अवर मतनले यआकुबलाई पाया अवर यआकुबले युसफलाई पाया । उ मारियाका पुरुष कि जस्देखि यिशुको जन्म भयो कि जो खीष्ट नामजादा भयो ।

१७ उस्देखि अबृगाहामदेखि दाउदसम्मो सबमुठ चोदह पुरुता अवर दाउ-देखि बाबेलमा ले जंजालसम्म चोदह पुरुता अवर बाबेलमा ले जंजालसम्म खीष्टतक चोदह पुरुता ।

१८ यिशु खीष्टका जनम एस्तो थियो । उसकी आमा मारिया युसफलाई भाषा गऱ्यापछि उ दुई भेटनाका अघि उ धर्म्मा–

१९ त्मादेखि गर्भ जानी गई । उस्को स्वामी युसफ साधु भएकन अवर प्रकाशमा उस्लाई कलंकीनी गराव्नेकन मर्जी नगरि

२० कन उस्लाई लुकायकन छोडनकन मनमा थाट्यो । तर उ उस्माथी गुर्ता गर्दा देख ईश्वरका दूतले स्वप्नमा उस्लाई दर्शन दिवाअवर कह्यो कि हे दाउदका पुत्र युसफ आपनी स्वासनी मारियालाइ लीन्कन नडरो, क्याहा तस्मां

२१ जो जनम्यो उ धर्मात्माले छ । अरु पनी सो छोरा जनमाव्ली अवर उस्का नाम तं यिशु राखलिस, क्याहा सो आपना लोगलाई उन्का पापदेखि उद्धार गर्ला ।

२२ इ सर्भ भयो कि ईश्वरको इन् कुरा पूरा हो कि यो मयीले

२३ भनीयो कि देखो एवटी छोरी गरभा होली अवर छोरो पावली अवर सो उस्को नाम एमानुएल राख्नि अर्थात् ईश्वर हामोसंग ।

२४ इस्पछि ईश्वरका दूतले उस्लाई जस्तो भनेथ्यो युसफ्ले नीददेखि विउझिकन तेसैं गरीकन आफ्नी स्वासनीलाई

२५ लिया । तर उस्का अघिला छोरा जन्मेका अघी उस्लाई स्वास्नी झैं जानेनन् । उस्पछि उस् छोराका नाम यिशु राख्यो ।

(मदनपुरस्कार पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

पुरुषा : पुर्खा ।
पोस्तक : पुस्तक ।
इयो : यो ।
अवर : और (अनि)
यआकुब : याकुब ।
अरु पनी : साथै ।
रेखयआम् : रेखयाम ।
भाइयोंलाई : भाइहरूलाई ।
ले जानेका समय : लाने वेलामा ।
उन्होका बाबेल पुगेपछि : उनीहरू बाबेल पुगेपछि ।
पुरुष : लोग्ने ।
नामजादा : नामक ।
दाउदसम्मो : दाउदसम्म ।
चोदह : चौध ।
ले जंजालसम्म : लो जाउन्जेलसम्म ।
भाषा गऱ्यापछि : वचन दिएपछि ।
भेटनाका अघि : भेट्नुभन्दा अघि ।
गराव्नेकन : गराउनलाई ।
लुकायकन : लुकाईकन ।
लिन्कन : लिनलाई ।
नडरो : नडराऊ ।
क्याहा : किनभने ।
जन्माव्ली : जन्माउली ।
इन् कुरा : यी कुरा ।
मयीले : मैले ।
देखो : हेर ।
एवटी : एउटी ।
गरभा : गर्भवती ।
हामोसंग : हामीहरूसंग ।
इस्पछि : यसपछि ।
जानेनन् : थाहा पाएनन् ।

५३

सेरामपुर बाइबल

(सम्वत् १८८४)

एक मानसको दो गदेला थ्या । अरु उन्को सानुने आपनो बुवाअन बोल्यो ए बुवा धनको जो चिरा मेरो अशम होंदो हो उ मंअन देउ उस्को पछि उस्ले उन्को बरी धनकों चिरा गर्‍यो । उपछि ढेरै दिन न होंदेई सानू गदेला आपनो सभैंअन वटोर गरिकन दुरदेशम तनक्यो अरु उहीं रंडीबाजीम आपनो धनअनखरच गर्‍यो । अरु सभैंअन खरच गरनेपछी ठूलो अनिकाल उ देशम भई अरु उ लाचारिम पछरने लाग्यो । उस्को पछी उ तनकिकन उस् तनकिकन उस् देशको एक प्रजाको नेरे रह्यो अरु उस्ने बदोलोंको चरानेको बरी उअन गरह्राम वठायो । अरु उ बंदेलोंकों घिचनेको खुदिसित आपनो भुंडि भरने चाह्यो वाकी कोई मानसने उअन नदियो । होशम हिरकिकन उस्ने बोल्यो मेरो बुवाको कति नफर परचुर अरु उस्सिय जेय दा रोटलो पाँवदो हो अरु मं भुकसित मरदो हुं । मं उठिकन आपनो बुबाको नेरे तनकुंलास अरु उस् अन वोललास ए बुबा मं सरगकों बिबलांटोम अरु तेरो सामु तकसिर गर्‍यो । अरु अवैंसित तेरो गदेला नावजदि होने लायक नहुंमंअन तेरो एक नफरको एसतो गर । अरु उ उठिकन आपनो बुबाको नेरे हिरक्यो अरु उ ढेरै टाढा रंह्दे उस्को बुबाने उस्अन हेर्‍यो दया गर्‍यो अरु तनकिकन उस्को घोकरो अँठ्यायो अरु उन्अन चुम्यो । अरु गदेलाने उअन बोल्यो ए बुबा मं सरगकी बिबलांटोम अरु तेरो सामु तकसिर गर्‍यो अरु अवैंसित तेरो गदेला नावजदि होने लाएक नहुं । बाकि बुबा नफरोंअन बोल्यो सभैंसित निको पोशाक लाइकन उअन पैराव् अरु उस्को डुंडलुम मुंद्रा अरु उस्वों खुट्टोंम लतडा पैराव् । अरु मोटो वाछुरअन लिकन मारो अरु हामि घिचिकन खोश होउंलास्। किन इय नेरो गदेला सिजिकन जियो हो उ हरायो थ्यो अरु फेरि मिल्यो हो । अरु उई आनन्द गरनें लाग्या ।

अरु उस्को जेठा गदेला गरह्राम थ्यो अरु हिरकदे हिरकदे उ खोपरोको नेरे भरिया अरु बाजा अरु नाच सुन्यो । अरु एक नफरअन डाकिकन उस्ने पुछ्यो कि इय क्या हो । उस्ने उअन बोल्यो तेरो ए भाइ हिरक्यो अरु तेरो बुबाने मोटो बाछुरअन मार्‍यो किन उस्अन निको दशाम पायो । अरू उ रिसायो थ्यो अरु भीतरें तनकने नचाह्यो । उस्सित उस्को बुबाने निसकिकन उसअन विनति गर्‍यो । उस्ने जबाब दिकन आपनो बुबाअन बोल्यो हेरो मंने एतो बरष तेरो टहल गरी अरु तेरो आज्ञा कभैं न लांघ्यो बाकि तंने कभैं मंअन एक चेंगडा वी नदियो कि मं आपनो गंयोंको संघ खुशी गरुं वाकि तेरो जिस् गदेलाने पतरियोंको सघ रहिकन तेरो सभै धन खरच गर्‍यो तंने उस्को हिरकनेम उस्को बरी मोटो बाछुरअन मार्‍यो । उस्ने उअन बोल्यो ए गदेल तं सदै मेरो नेरेरहंदो हो अरु मेरो सभैं चिजों तेरो हो । हमिको खुशी अरु आनन्द गरना प्रयोजन हो किन तेरो ए भाइ सिज्यो थ्यो अरू जिन्दो होन्दो हो उ हरायों थ्यो अरु मिल्यो हो ।

विशेष शब्दहरू

मानसको : मान्छेलाई (तुलनीय बैतडेली मान्स) ।
दो : दुई (तुलनीय हिन्दी दो) ।
गदेला : छोरा ।
थ्या : थिए ।
उन्को : उनमाको ।
सानुने: सानुले(तुलनीय हिन्दी छोटेने)
अरु : अनि, र ।
आपनो : आफ्नो ।
बुबा (अन) : बुवा (कन : लाई) ।
बोल्यो : भन्यो (हिन्दी बोला) ।
चिरा : भाग, चिरो ।
आंशम : अंशमा ।
होन्दो हो : रहंदो छ, छ (हिन्दी होता है) ।
मं (अन) : म (कन : लाई) ।
उस्को पछि : उसपछि (हिन्दी उसके बाद) ।
उस्ने : उसले (हिन्दी उसने) ।
बरी : लागि ।
उपछी : उसपछि ।
ढेरै : धेरै ।
नहोन्देई : नहुँदै ।
बटोर : जम्मा ।
तनक्यो : हिंड्यो ।
गरनेपछि : गरेपछि (हिन्दी करनेके बाद) ।
उ देशम : उस देशमा !
भई : भएर ।
पछरने लाग्यो : पछुताउन लाग्यो (हिन्दी पछताने लगा) ।
नेरे : नेरै ।

अन्दोलोंको चरानेको बरी : बँदेलहरू-लाई चराउनको लागि (हिन्दी सुअरोंको)

उअन : उसलाई ।

मरहाम : गरामा, खेतमा ।

बन्देलोंको घिचनेको खुदीसित : बँदेलले खाने कनिकासँग ।

भरने चाह्यो : भर्न चाह्यो ।

बाकि : तर ।

कोइ मानसने : कुनै मानिसले ।

न दियो : दिएन(हिन्दी नहीं दिया)।

होशम हिरकिकन : होशमा आएर ।

नफर : नोकर ।

परकुर : प्रचुर ।

उस्सिय : उससित ।

जेयादा : ज्यादा ।

रोटलो : रोटो ।

पाँवदो हो: पाउँछ(हिन्दी पाता है)।

भुकसित : भोकं (हिन्दी भूखसे)

मरदो हूँ : मर्दो छु (हिन्दी मरता हूँ) ।

तनकुँलास : हिड्ँला ।

बोलुलास : भनूँला।

सरगको विबलांटोम : स्वर्गको विपरीतमा ।

तकसिर : अपराध ।

अवेंसित : अबदेखि(हिन्दी अभी से)।

नावजदि : नामकरण ।

होने : हुने (हिन्दीं होने)।

न हुं : म छैन (हिन्दी नहीं हूँ)।

नफरको एसतो गर: नोकरको जस्तो गर (हिन्दी नोकरका ऐसा)।

रँहदे : रहँदै (हिन्दी रहते) ।

हेऱ्यो : देख्यो ।

घोकरो : घोक्रो ।

उन्अन : उनलाई ।

चुम्यो : म्वाई खायो ।

गदेलाने : छोराले ।

नफरोंअन : नोकरहरूलाई (हिन्दी नौकरोंको) ।

सभैसित निको : सबैभन्दा राम्रो (हिंदी सबसे अच्छा) ।

लाइकन : ल्याइकन ।

पैराव : पहिराइदेओ ।

डुंडुलोम : नारीमा ।

खुट्टोंम : खुट्टाहरूमा (हिन्दी पैरों में)

लतडा : जुत्ता ।

बाछुरअन : बाछोलाई ।

मारो : मार (हिन्दी मारो) ।

हमि घिचिकन खोश होउंलास : हामी खाएर खुसी होला ।

फिन : किनभने ।

इय : यो ।

सिजिकन : मरेर ।

जियो हो : बाँचेको छ (हिन्दी जी गया है) ।

हरायो थ्यो : हराएको थियो(हिन्दी खो गया था) ।

मिल्यो हो : भेटिएको छ(हिन्दी मिल गया है) ।

उइ : ती ।

गरने लाग्या : गर्न लागे(हिन्दी करने लगा) ।

गरहाम थ्यो : खेतमा थियो ।

हिरकदे हिरकदे : हिड्दा हिड्दा (हिन्दी चलते चलते) ।

खोपरोको : घरको ।

भेरिया : भिडियो ।

पुछ्यो : सोध्यो (हिन्दी पूछा) ।

ए भाइ : यो भाइ ।

निको दशाम : निका हालतमा ।

रिसायो थ्यो : रिसाएको थियो ।

भीतरे तनकने नचाह्यो : भित्र जान चाहेन (हिन्दी भीतर जाने नचाहा) ।

हेरो : हेर (हिन्दी देखो) ।

मंने : मैले (हिन्दी मैंने) ।

एतो बरख : यतिका वर्ष (बंगला एतो वर्ष)

न लांघ्यो : मैले नाघिन । (हिन्दी नहीं लांघा) ।

तंने : तैंले (हिन्दी तूने) ।

कभै : कहिल्यै, कवै (हिन्दी कभी)।

चेंगडाबी : च्याङ्ग्रा पनि (हिन्दी भी: पनि) ।

गँयोंको संघ : साथीहरूसँग ।

पतरियोंको संघ : पात्तरहरूसँग ।

रँहदो हो : रहन्छस् । (हिन्दी तू रहता हो)

चिजों : चीजहरू (हिन्दी चीजें)।

हमिको : हामीलाई (तुलनीय हिन्दी हमको) ।

गरना प्रयोजन हो : गर्ने प्रयोजन छ।

सिज्यो थ्यो : मरेथ्यो ।

जिन्दो होंदो हो : जिउँदो हुँदो छ (हिन्दी जीवित होता है) ।

★

५४

विजयानन्द

महाभारत गदापर्व

सं. १८८६ मंसिर शुक्ल एकादशी

श्रो गणेशायनमः। श्रीशारदायै नमः ! श्रीगुरवे नमः। श्रीकृष्णाय नमः श्रीभीमसेनाय नमः।

राजा धृतराष्ट्रकन संजयले कह्याका शल्यपर्वका सर्वं वृत्तान्त सुनि फेरि गदा पर्वमा भयाको वृत्तान्त सुंनानिमित्त संजयकन आज्ञा गर्छन्—'हे संजय, रण भूमिमा पांडुका छोराहरुले हाम्रा सबै सैन्य मार्दा बाकी सेख रहन्याहरूले क्या पुरुषार्थकन गऱ्या? यस् समयमा कृतवर्माले कृपाचार्य्यले पनि बलिया भयाका द्रोणाचार्यका पुत्र अस्वत्थामाले थोरै बुद्धि भयाका राजा दुर्योधनले पनि क्या गर्दा भया ?"

येति राजा धृतराष्ट्रको आज्ञा सुनी संजय विंति गर्छन्– "हे महाराज धृतराष्ट्र, महात्मा भयाका क्षत्रियहरुका गढमा रह्याका स्त्री बालषहरू भागि जादा गढ सुन्य भयामा तिनजना महारथीहरू जो छन् बहुतै उत् विघ्न हुदा भया। तेस[1] रणसंग्राममा सबैलाई जितने भयेका पाण्डवहरूको जयशब्द र बिघ्रेको पालहरूको सरादाम् सबै देषेर फेरि बराबर सायंकालमा महाराज दुर्योधन-

१. यस चिह्नपछि एक पत्र हराएकाले पछि कुनै कसले हो सो क्षति-पूर्तिका लागि एउटा स्यानु पत्रमा आफ्नो अनुवाद पेश गरेका छन्। तर यो पछि जोडिएको अंशको भाषा आजभन्दा २० या २५ वर्ष पुरानु हुनुपर्छ। यस भाषालाई यहां भिन्नै टाईपमा दिइएको छ।

लाई बेजवा कृतवर्मा कृपाचार्य द्रोणपुत्र इ ३ त्यो सायंकालमा यस् रणभूमीमा बसनको इच्छा गर्दा भयेनन्। कहा गये भने जौन तलाउमा राजा दुर्योधन लुकेका थिये तस तरफ जादा भये। महाराज युधिष्ठिर पनी बडा धर्मात्मा भाइहरूलाइ साथमा लियेर लडाइमा खुसि भयेका दुर्योधनलाई मार्नाको इच्छाले षोजदा यत्नले तलास् गरदा महाराज दुर्योधनलाई देखता भयेनन्। सो महाराज दुर्योधन गदा लियेर सोहि तलावमा आपना विद्याका बलले जल-स्तम्भन गरेर पानीभित्र प्रवेश गर्नुभयो।

"पाण्डवहरू पनी थाकेका फौजलाइ लीयेर आरामसंग आपना २ पालमा बसदा भये। बाकी रहेका कृपाचार्यहरू ३ पाण्डवहरूले लडाइ छोडेर बास बसेका बुझेर जाहा महाराज दुर्योधन सुकला भयेको थियो सोहि तलावमा पुगदा भये तलावमा सुकला भयेका महाराज दुर्योधन लाई बिन्ति गर्दछन् 'हामी ३ लाइ लियेर महाराज युधिष्ठिरसंग युद्ध गर्नुहोस्, सुकला गर्ने बषत् छैन। उठि बक्सनु होस्।' भनि बिन्ति गर्दा भये। 'जिति बक्सनु भयो भने राजा हुनु होला येसैमा मर्नु भयो भने स्वर्ग पाउनु होला। पाण्डवहरूको फौज पनी हजुरले सबै नास गरि बक्सनु भयेको छ। बाकी रहेका जो छन् सो पनी घाइते छन्। हजुरको वेग सहन सक्ने छैनन्। हामी पनी हजुरलाई मद्त गर्नेछौं। धन्दा धेरै नगर्नुहोस्। उठी बक्सीयोस्।[1]

राजा दुर्योधनले तिनैजनाका तस्ता वचनकन सुनि तिनिहरूकन आज्ञा गर्दा भया–'हे वीर हो, एस्ता प्रकारका सबै वीरहरू रणभूमिमा पर्दा तपाञि-हरू बाचिरह्याका मेरा भाग्यैले देष्यां। पांडवको कौरवको युद्ध पर्दा बहुतै कटल् हुदामा पनि पुरुषमा श्रेष्ट भयाका तपाञिइरू जीइ रह्याका देषि बहुतै षुसी भयां। हामिहरू सबै थाकि रहनाले विस्रां गरि परिश्रमकन छोडि सबै पांडव-हरुकन जितूंला। ऐले भन्या तपांइहरु पनि परिश्रमलाग्याका म भन्या सर्वांग सरीरमा घाउले व्याप्त भै रहेछु। हे वीर हो, पांडवहरुका भन्या बहुतै हषले चम्कीरह्याका सेना भै रहेछ। तस्कारणले तिनिहेहसित युद्ध गर्नुमा मेरो त मन्सुब् छैन। तपाञिहरुका पांडवहरुसित लडनामा ठुलो मनसुवा गर्नुभयाको छ तसमा केहि आश्चर्य छैन हामिहरुकन जिताउनालाई तपाईंहरुले भरिसक्या जतन गर्नु भयो थ्यो तरपनि कालकन जित्नु त कसैले सक्न्यारहेन छ। एस् रातमा ऐले तपाञिहरु याहि विस्राम गर्नु हवोस्। तहांपछि तपाञिहरुले सहित भै रणभूमिमा भोलि युद्ध गर्नाकन म सक्न्या छु येसमा सदेह छैन।"

तस्ता प्रकारले राजा दुर्योधनको र कृपाचार्य्य अश्वत्थामा कृतवर्मा तिनिहरुको संवाद भयाका बृत्तान्त धृतराष्ट्रकन संजय कहंछन्– "तस्ता

[1] यसपछिको अंश चाहि बिजयानन्दकै मूल ग्रन्थको हो।

प्रकारले दुर्योधनले प्राज्ञा गन्यापछि अश्वत्थामाले ति वचनकन मुनि पुख्या दुर्मद भयाका राजा दुर्योधनकन प्राज्ञा बर्दा भया– हे दुर्योधन, उठ्नु हवोस् । हजुरको कल्याण हुन्याछ । रणभूमिमा सत्रुहरुकन हामिहरुले जित्लै छु । हे महाराज, अग्निहोत्र गन्याका तपस्या गन्याका सत्यमा रह्याका वेदले पवित्र भयाका पाहुनाकन मान्याका बलिविश्वेदेव गन्याका कुवा बनायाका इनार बनायाका तलाउ बनायाका देवताका मंदिर बनायाका अंनदान गन्याका सत्यमा बस्याका जप गन्याका इत्यादि सर्वले गरि सोमकहरुकन मंले मारुंला भनि प्राज प्रतिज्ञा गन्यौं । प्राजका रात् नबिताइ प्रातकाल नहुनु पाइ रणभूमिमा सत्रुहरुकन मंले नमान्या सज्जनहरुले उचित कुरा भन्याका जज्ञ गन्याका धर्म मकन नहवोन् । हे महाराज, सर्व पांचालहरुकन नमारि मेरा कवच्कन छोड्न्या छैन । हे महाराज, यो कुरो सत्यै मंले भन्युं । तस्ता वचनकन सुंनु हवोन् ।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

बाकि : बाँकी ।	ठुलो : ठूलो । < प्राकृत थुल्लो < संस्कृत स्थूल: ।
सेष : शेष ।	जत्न : यत्न, जतन ।
बिषेको पात्रहरुको सरादाम् : पात्र-हरुमा भएको बिषेको सामग्री । यहाँ 'बिषेको' शब्द सरादाम्को विशेषण हो ।	पाहि : यहीं ।
	दुर्मंद : दुर्मद ।
	जित्लै छु : जित्ने नै छौं ।
कटस् : कलस ।	सज्जन : सज्जन ।
बिसा : विश्राम ।	मंले भन्युं : मैले भनें ।

□

५५

हीनव्याकरणी विद्यापति

गीतगोविन्द [सम्वत् १८८८]

(श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीराधामाधवाभ्यां नमः)

श्रीगणपति राधाकृष्णजिको करिके वारंवार प्रणाम शरण ।
बिनु वैयाकरण विद्यापति कठिन काव्य गीतगोविन्द भाषा करण ।।

एकांत कोहि यमुनाजिका तीरविषे कामरतिरसलीलाले युक्त भयिकन राधासंग रममान गरि खेल्दा श्रीकृष्णजिको सर्व प्राणिजनलाई पालना गर्नामा शक्ति सामर्थ हवस् भनि जय प्रणाम गरिकन श्रीकृष्णजिमा प्रीति हवस् भक्त जनको चित्तरंजन हवस् सर्प पाप क्षय हवस् भन्ना निमित्त श्रीजयदेव नामा कविले श्रीगीत गोविंद नाम भयाको ग्रंथ गीतवाणीले व्याख्यान गर्दछन् ।

राधा भन्याकि गोपस्त्रिमाहा मुख्य स्त्री हुन् । माधव श्रीकृष्णरूपी नारायण । ई दुवै इच्छावसले पृथ्विभार हर्नानिमित्त लीलापूर्वक अतिसुंदर मनुष्यदेह धारण गरि प्राप्त हुदा उमामहेश्वरजहिं राधाकृष्णस्त्रीपुरुषका व्यभिचाररसमा तत्पर भयिकन यमुनाजिका तीर, बाटाका झाडि बीचबीच घना तमालवृक्षवनमा मानहुं हवेलिका कोठा हुन् कि भन्या झैं कामिजनले रमण गर्नामाफिक्का अनेकतरहका ढेरै संकेत स्थान भयाका बाटाका वन झाडि झुट बीचबीचमाका कुंजघरविषे कामसरले मत्त भयीकन कहिले कोहि जग्गामा कहिले कुनै स्थानमा गरि खेल्दा कृष्णजिलाइ देखि सर्व अहिरमध्ये मुख्य नंदजि यमुनातटमा गोठ राखि पुत्रमा भय मानि राधाप्रति केहि वचन् बोल्दछन्—"हे राधे ! यो रात्रिसमये वनमा बालकृष्णलाइ भय होला तसर्थ तिमिले चाँडै घरमा लैजाउ ।" भंदा नंदजिका वचन् शुनि राधा वचन् बोल्दछिन्—"अहो !" आश्चर्य मान्दि "श्रीसूर्योदय भयाका वेलामा क्या डर होला" भन्दि राधाप्रति नंदजि वचन् बोल्दछन्—"अरे ! मेघले आछादन्

गरि आकाश ढाकनले फेरि घना तमालवृक्षका झाडि वीचमा अंधकार रात्रितुल्य कालं सर्वत्र हुनाले रात्रि नभया पनि अजानक वालषलाइ डर होला तसर्थ माता यशोदाका नगीचमा" पुऱ्याउ भनि वारंबार आज्ञा दिदा हुंथ्या ।

सरस्वतीका प्रसादले जयदेव कविले सहजैमा गीतगोविंद नामा ग्रंथको रचना गर्दा भया । कस्तो गरि भन्या–जस्का मनैरूपी घरमा नाना प्रकारका चित्रविचित्र चरित्रले सोभायमान गरायिकन साक्षात् आफै सरस्वती इष्टदेवता रूपले वस्याकि छन् । फेरि कस्ता—पद्मावतीलक्ष्मीका चरणटहलुवासेवकहरू-रूपले वस्याकि छन् । फेरि—पद्मावती नामा प्राप्ति मध्येका चक्रवर्ति महाराज जस्ता भयाका । फेरि—पद्मावती नामा आफ्नि व्राह्मणी (भगवद्गुणवर्णन गर्दा समयमा इश्वरका अगाडिमा नाचकला गर्दि व्राह्मणी) का नाचकलाविषे महाराज जस्ता भयाका । फेरि कस्ता–लक्ष्मी-रूपिणी राधा; वसुदेवका पुत्र वासुदेव; पृथ्वीभारहरण कंसादिदैत्यमारण सज्जन भक्तजनको उद्धारण गरि जगतपालन निमित्त मनुष्यरूपले देवकीगर्भ देषि अष्टम अवतार गरि राधासंग रति प्रीति गऱ्याको, रासरचना गऱ्याको; नना तरहका ख्याल हास्यविनोद क्रीडाकौतक गरि खेल्याको,अथवा जति चित्र विचित्र नाना प्रकारका गर्न्या कर्म लीलासमेत व्याख्यान कथा। हे भक्तजन हो! जयदेव कविकि सरस्वती गीतवाणी सुन्नामा जति तिमिहरूका मनमा भक्ति श्रद्धा रस बढ्दछ त शन । सम्झना गर्ना मात्रै पाप हर्दा हरि । तस्ता हरिको चितन् गर्नामा, जति कौतुक काला ६४ कलाविषे कामका कलाका क्रीडाख्यालमा, कस्ती भन्या, अति मधर अति रसिक, अति कोमल, अति मृदुल,अति सुंदर अति रमणीय, अति चतुरपदमालाले युक्त भयाकी गीतवाणी, शुन ।

अहिले सरस्वतीका प्रसादले जयदत्र कविकी गीतवाणी खंडन गर्नामा कोहि कविहरू अधिक समर्थवान् हुंदा भयेनन् । अति कोमल वाणी वोल्नामा मात्र उमापतिधर कवि । वचन्को संदर्भ शुद्धि नजान्नाले जयदेवै समर्थवान् जानिछन् । तस्तै सरण नामा कवि झट् चाडै तर्क गरि वोल्नामा मात्रै चतुरः तस्तै गोवर्द्धन नामा आचार्य श्रृंगाररसरचना गर्नामा मात्र अति कुशल । तस्तै धोयि नाम कविराज । तस्तै क्ष्मापति नामा कविराज । लक्ष्मणसेन । तस्तै श्रुतिधरनामा कविराज । ज्या सुन्याको सुन्नामात्रैमा धारण गर्न शक्न्या जयदेव कविकी गीतावाणीको मधुरात्नि, ललितात्नि, सुंदरतात्नि, कोमलात्नि, शुद्धात्निको परिपाठि देषिकन दूषण गर्नामा नसकि जयदेवै समर्थ मानि छकित हुंदा भया ।

हे केशव धृतमीनशरीर ! माछाको देह धारीकन महाप्रलयेमा समुद्रतल-

देषि सहजै सुषसित वेदको उद्धारण गरी सृष्टिसमयमा नाभिकमलदेषि ब्रह्मा उत्पन्न गरायिकन सृष्टिनिमित्त वेद दिदा भयो । कस्तो वेद भन्या–यो कुरो गर्न्या हो यो नगर्न्या हो भन्नामाहा निर्णयसरूप भयाको, गर्न्या कुरो गरायि नगर्न्या कुरावाट छुटाइ दिदो, तसर्थ संसारसागरको तारक डोंगा झैं चरित्र भयाकौ । हे जगदीश ! तिमी कस्ता भन्या गर्न पनि सक्दा नगर्न पनि सक्दा; आर्कोले गऱ्याको झुटा गर्न पनि सक्दा, सर्भैदेषि तमि अधिक समर्थवान् हौ । तम्रो जय हवस् । हे हरे ! तम्रि मायाका वंधनरूपी पाशामा वल्झ्याका प्राणिजनलाइ उद्धारण गर्नामा शक्तिमान् हौ । हे प्रभो !

हे केशव धृतकछपरूप ! कछुवाको रूप धारीकन पृष्ठभागमा पृथ्वि धारण गर्दा भयौ । अति विशाल पृष्टमा फेरि अनेक पर्वत वृक्षादिले युक्त रक्तमांसपिंडको ग्रंथी चक्राऽकार हुनाले वहुतै गऱ्हूकि पृथ्विको धारण गरि जगतपालना गर्दा हे कछपरूपधारी ! सर्भैदेषि तमि वडा सामर्थवान् । हे प्रभो !

हे केशव धृतसूकररूप ! वाराहरूपले पृथ्विको उद्धारण गर्दा भयौ । श्वेता दाह्राका वीचमा पृथ्वी धारण गर्दासमयेमा चद्रमाविषे मृगलाँछन् कलंको झैं सोभा देषिदो भयो । हे समर्थ प्रभो !

हे केशव धृतनरहरिरूप ! तम्रा हातैरूपी कमल भया, तस्का अग्रभागमा अति अद्भूत डरलाग्दा नगरा बहुतै तिषा तिषा अपूर्व कसैले नजांदा । फेरि कस्ता–कालो भमरा झैं हिरण्यकशिपु नामा दैत्यको देह विदारण गऱ्याको छ जश्ले । हे नरसिंहजि !

हे केशव धृतवामनरूप ! माङ्नका छलले पहिले वावन्या झैं भयिकन गयेर पछि त्रिविक्रमरूपले वलिराज दैत्यको दर्प दमन गरि छल्ला भयौ । ऊर्द्ध सत्यलोकपर्यंत गयाका पावमा व्रह्माजिले अर्घ दियाको जल तेहि पादनख पखालि आयाकी गंगाजी हुन्। पापको दहनगर्दि जनलाइ पवित्र गराउदछिन् । हे समर्थ प्रभो !

हे केशव धृतभृगुपतिरूप! तमिले परशुरामरूप धारण गरिकन यो जगत् क्षत्रियको रगतैमय तुल्यायि उसैं जलविषं स्नान गर्दा भयौ । क्षत्रिय-हरूको रगतमय भयाका तम्रा सरूपको कुरुक्षत्र नामा तीर्थ हुदो भयो । तस समयमाहा यो जगतै पापदेषिं विमुक्त हुदौं भयो । फेरि कस्ता—भवसंसारको जन्ममरणको संतापदेषि पनि मुक्त हुंदा भयाका ।

हे केशव धृतरघुपतिरूप ! तमिले राम शरीर धारीकन संग्रामविषे वडो अभिलाषा गर्दा इन्द्रादिदशदिक्पालहरूको पूजा गरिकन अनेक रत्नषचित

मुकुटले सोभा भयाका रावणका प्रति रमणीय दश शीरको नैवेद्य वलिदान दिदा भयो । हे राम !

हे केशव धृतहलधररूप ! वलरामरूप धारीकन तम्रा श्वेता देहविषे नीला मेघका जस्तो कांतिप्रभा भयाको नीलो पिछौराले वडो सोभायमान भयाका । फेरि कस्ता यमुनाजिलाइ मारौला कि भन्या झैं गरि हलाले म्राक-षंण गर्दासमयेमा वडा भयेले मिल्याकि यमुनाको जलैसमेत नीलो तुल्याइ दिदा भयो । हे वलरामजि !

हे केशव धृतवृद्धशरीर ! तमिले वेदको सरूप धारीकन अग्निष्टोम अश्वमेघ गोमेघ आदि यज्ञले स्वर्ग हुंछ भन्न्या वेदवाक्यको निंद्रा गर्दछौ क्यानि मित्त भन्या व्रह्मादि मसकपर्यंत सभै प्राणिमा व्रह्म एकै हो भनि दयायुक्त हृदय भयाका प्रभुले गौ आदि गऱ्याका पशु माऱ्याको देखदामा 'अहह !' इति वडो खेद गरि "यज्ञ गर्न्या गराउन्यालाइ धिक्कार-धिक्कार हो !" भंदछौ ।

हे केशव धृतकल्किशरीर ! तमिले अत्यत अद्भूत डरलाग्दो तरवार क्यानिमित्त हातमा लियाका छौ भन्या वेदले भन्याको धर्म नजांदा म्लेछ ज्यवनादि दुष्ट कर्म गर्न्या कुमार्गीहरूको विनाशनिमित्त धारण गऱ्याको छौ। फेरि कस्ता भन्याकराल अति भयंकर मान्हु अग्निज्वाला झैं दुष्टग्रहका उत्पात झैं वज्रतुल्य भयाको ।

हे भक्तजन हो ! श्री जयदेवकि गीतवाणीको उदय अति उदार सुंदर तिमिहरू शुन । शुन्नामात्रैले सुष दिन्या शुभ हुन्या कल्याण दिन्या । फेरि कस्तो भवसार, जन्मको सार, श्री, ऐश्वर्य, हर्ष मगल वढाँउदो ।

हे देव कृष्ण जि ! तिमिलाइ नमस्कार छ । कस्ता तिमिलाइ–आदि अंत्य जन्म मरण नभयाका, केवल परव्रह्मरूपि हौ त पनि जस्तै नटुवाले नाना प्रकारको पंह्रन् पंह्रि नाचमा कला देषाँउदा भिन्नै जस्तो देषिन्छ तस्तै तिमिले पनि मायाको वेश गरिकन दश प्रकारको देह धरिकन जगतको पालना गर्दा प्रथम मत्स्यरूपले वेदको उद्धारण गर्दा १, कछरूपले जगतधारण गर्दा २, वाराहरूपले पृथ्वीको उद्धारण गर्दा ३, नृसिहरूपले हिरण्यकशिपुको हृदय दारण गर्दा ४, वामनरूपले वलि छल्दा ५, परसुरामरूपले २१ वार निक्षत्रिय गर्दा ६, रामरूपले रावण जिद्धा ७ वलरामरूपले हलो लिदा ८, वुद्धरूपले दयाको विस्तार गर्दा ९, कल्किरूपले म्लेछ मोह गर्दा १० ।

विशेष शब्दहरू

रसमान : रसबस ।
सर्प : सबै ।
सभै : सबै ।
(गोपस्त्री)माह्रा : (गोपस्त्री)मा ।

इछावसले : इच्छाका वशले ।
उमामहेश्वरर्जांह: महादेव पार्वती झैं।
मानहुँ : मार्नौं ।
ढेरै : धेरै ।
झुट : झाङ ।
जग्घा : जग्गा ।
अजानक : अज्ञानी ।
वालष : बालक ।
नगीच : नजिक ।
जति : यति ।
शुन : सुन (< v सुन् ।)
मधुरात्रि : माधुर्य ।
सुंदरतात्रि : सौंदर्य ।
कौमलात्रि : कोमलता ।
शुद्धात्रि : विशुद्धता ।
दूषन : दोष ।
महाप्रलये : महाप्रलय ।
समये : समय ।
डौंगा : डुंगा ।
(सभै) देषि : (सबै) भन्दा ।
तमि : तिमी ।
तम्रो : तिम्रो ।
तम्रि : तिम्री ।
वाराह : वराह ।
श्वेता : सेता ।
सोभा : शोभा :
नगरा : नङरा ।
जश्ले : जसले ।
माङन : माग्न ।
बावंन्या : वाउन्ने ।
कुरूक्षत्र : कुरुक्षेत्र ।
तस् : त्यस ।
(संग्राम) विषे : (संग्राम) मा ।
< विषये ।
पिछौरा : पछ्यौरा ।
म्लेछ : म्लेच्छ ।
ज्यवन : यवन ।
मान्हु : मार्नौं (तु. 'मान्हुँ' माथि)
नटुवा : नर्तक ।

केन्द्रीय पुस्तकालय
नेपाल

५६

ललितत्रिपुर सुन्दरी

राजधर्म

सम्वत् १८८८ पूर्व

वैशंपायन ऋषि जो-छन्-सो जनमेजय महाराजलाइ कहन्छन्, "हे जनमेजय महाराज ! सव वान्धवहरूलाई अजलि दान् गरी सक्यापछि पांच पाण्डव,विदूर, धृतराष्ट्र राजा, भरतवंशीका संपूर्ण स्त्रीहरू अशौच वारेर एक मैन्हासम्म सहरदेषि वाहिर गंगाजीका तीरमा वस्याका थिया । त्यैं वषत्मा पाण्डवहरूलाइ भेटनाका निमित्त वडा वुद्धिमान् सिद्धहरू, व्रह्मर्षिहरू,ब्यासजी, नारदऋषि, देवलऋषि, देवस्थान ऋषि, कण्वऋषि, ई ऋषिहरूका शिष्यहरू अरू पनि वेद जांन्या, आचार्मा लाग्याका पंडित व्राह्मणहरू, संन्यासीहरू, व्रह्मचारीहरू आउदा भया।इनीहरूलाई आयाको देषी युधिष्ठिर राजा जो-छन् -सौं त्यस वषत्मा जस्तो पूजा गर्नु पर्न्या हो सोही वमोजिम् विधिपूर्वक पूजा गरी अमोल्य विछाउनामा वसाल्दा भया। ती ऋषिहरू पनि युधिष्ठिर राजाले गर्याको पूजा लिइ युधिष्ठिर राजालाइ घेरेर आफ्नो दर्जाविमोजिम् गंगाजीका तीरमा वस्दा भया।शोकले आकुल भयाका युधिष्ठिर राजालाइ हजारन् ऋषिहरू जो-छन्-सो फुल्याउन सम्झाउन लाग्दा भया ।

"त्यैं वषत्मा नारद ऋषि जो-छन्-सो ब्यास आदि गर्याका ऋषिहरूसंग कुरा गरी तिन्को सल्लाह लिइ युधिष्ठिर राजालाइ कहन लाग्दा भया, 'हे युधिष्ठिर राजा ! तिम्रा हातका वलले र कृष्णजीका मेहर्मानीले संपूर्ण इ पृथ्वीलाई धर्मले जित्यौ । संपूर्ण लोकलाई डलाग्दो भयाको येस् लडाञिदेषि भाग्यले वाच्याका क्षत्रियका धर्ममा लाग्याका तिमी खुशी छौ कि छैनौ ? संपूर्ण शत्रुलाइ मार्न्या भयाका तिमीले मित्रहरूलाइ खुशी गरायाका छौ कि छैनौ ? यो ऐश्वर्य पाइसक्यापछि तिमिलाइ शोकले छोड्यो कि छोड्याको छैन ?

'येस्ता नारद ऋषिका वचन सुनी युधिष्ठिर राजा जो-छन्-शो नारद ऋषिलाइ विन्ती गर्दछन् 'हे भगवन् ! कृष्णजीका पिछा पर्याका हुनाले,व्राह्मणहरूका प्रसादले र भीमसेन् अर्जुनका वलले संपूर्ण पृथिवी मैंले जित्या,संपूर्ण पृथिवीमा मेरो राज्य भयो तपनि, लोभले आपना वंशको नाश गर्या भंन्या मेरा मनमा ठूलो दुःख लागिरह्याको छ । सुभद्राको छोरो अभिमन्यु,द्रौपतीका ५ छोरा, यस्ता पियारा छोरालाइ मरायेर यो राज्यले पो क्या गर्नु छ ? हे भगवन् ! ती छोराहरूलाइ सम्झदामा जित्याको पनि हार्यै जस्तो मेरा मनमा लाग्दछ ।..."

(जगदम्वाप्रकाशनमालाको २१ औं ग्रन्थबाट)

विशेष शब्दहरू

त्यैं वषत्मा : त्यसै बखतमा ! अमोल्य : अमूल्य ।

—०—

५७

भवानीदत्त पाँडे

(क) मुद्राराक्षस

(तेस्रो अंकको कथासार)

(सम्वत् १८९२ अगावै)

"राजगहना कपडा पंल्ही मिठो षाई प्रभु कहलाउँदैन । सबैका उपर हुकूम चलाउन्या अटल आज्ञा भयाको तपाजि जस्तो प्रभु भन्याको सोही हो।" भनी दोस्रा भाटले राजा चन्द्रगुप्तको स्तुति गर्‍यो।

तब चाणक्य मनैमा भन्छन्—"देवताको स्तुतिरूपले शरद ऋतुको वर्णन दुइ श्लोकले भयो। पछिल्ला भाटले कह्याको श्लोकको आशय क्या हो; यो मैले केही बुझिन ।

भनी एक छिण विचार गर्‍यापछि मनमा ठहराईकन भन्छन् "अब मैले बुझ्याँ । राक्षस मंत्रिले गर्‍याको यो प्रयोग हो । यो भाट पनि त्यसैका पेटको रहेछ । हे दुष्ट राक्षस ! तेरो कल वल छल मैले बुझ्याको छ । थोरै दिनमछि मेरै हातमा पर्लास् । म जागा भै रह्याँको छु ।" भनि चाणक्यले मन मन भन्या ।

तहाँपछि कवित्व पढ्न्या भाटहरुदेषि षुस भै राजा चन्द्रगुप्त चोप्दारकन भन्छन्, "हे वैहिनरि, ई दुईजना भाटहरूलाई एक लाष असर्फी देऊ । विलम्ब नगर ।"

भनी एती कह्याको सुनी आज्ञा शिर चह्राई चोपदार उठ्यो । तब बडा क्रोधले चाणक्य रोक्दछन्, "हे वैहिनरि, एसै स्थानमा बस । राजाका सह्रिमा लागी नजा। हेचन्द्रगुप्त,विना काममैमा ढेरै धनको नाश क्यान गर्छस्'

अकारणमा धनको नाश गर्नु जोग्य छैन ।" ।

भनी चाणक्यले कह्याको सुनी रिसाईकन राजा चन्द्रगुप्त भन्छन्, "हे आर्य, वात वातमा तिमिले यस्तो गरि मेरो मन्सुवा भंग गराई दिन लाग्यौ भन्या यो राज्य पनि मेरा लेषा बन्धनै जस्तो भयो । राज्य भएन ।"

चाणक्य कहन्छन्, "हे चन्द्रगुप्त, आप्नु मनपरि गर्न षोजन्या राजाले आफुदेषी उँभोका गुरुजनको स्वातंत्र्य सहंदैनन् तसर्थ मैले भन्याका पाठमा चल्दैनस् भन्या आप्नु मनपर्दो गर ।"

यति चानक्यका वचन सुनी चन्द्रगुप्तले आफना कार्यमा हामी आफै कुशल छौ भनि जवाप दिया, तव चाणक्य भन्छन्,"उसो भन्या वढिया भयो। हामी पनि आप्ना अग्निहोत्रादि नित्य कर्ममा लाग्छौं ।" भनि कह्या ।

राजा चन्द्रगुप्त कहन्छन्,'एही निश्चय थियो भन्या कौमुदी महोत्सवको निषेध गर्‍याको क्या निमित्त हो । तस्को फल सुनाको मेरा इच्छा छ । कहनुहवस् ।"

चाणक्य भन्छन्, 'हे चन्द्रगुप्त कौमुदी महोत्सव गर्न षोज्याको क्या निमित्त हो, म पनि तेस्को फल सुनाकन इच्छा गर्छु ।'

भनी कुराको थापाथाप हुँदा चन्द्रगुप्त थोरो रिसाइकन भन्छन्, 'तपाईले उत्सव हुन नदियाको मेरो आज्ञा भंग गराउनु एत्तिकैमात्र फल रहेछ मैले बुझ्याँ ।'

चाणक्य कहन्छन्, 'हे चन्द्रगुप्त ! तैंले बुझिछस् । एस् उत्सवकन हुन नदियाको तेरे आज्ञा भंग गराउँला भनि हो । मेरा मुख्य प्रयोजन एही छ । क्यानभन्या ढेरै तमाल वृक्षका पालुआ हुनाले क्या (म व) र्णका वनहरू तीरमा भयाका औ पर्वतजस्ता अनेक जलजंतुले हिड्दै रहँदा अंतरको जल उठी अति चंचल भेल तरंग भयाका एस्ता चारै समुद्रका पारसम्म टापू टापूमा रहन्या सयकरन् राजाहरुले पनि फुलको माला धार्दा झै गरि शिरमा धार्‍याको एस्तो हुकुम आज (मेरा) उपर चलेन, उल्टो मेरा वशमा तैंले रहनु पर्‍यो भन्या एस् कुराले तेरो बडाना ठहर्‍यो । भूमंडलमा हुकुम फिराउन्या भैकन गुरुजनमा नम्र भैरह्याकाको नम्रता जो छ गहना झैं शोभाकन दिन्या हुन्छ ।

'हे चन्द्रगुप्त, कौमुदिका महोत्सवका (निषेध) को एक प्रयोजन मैले कह्याँ । अर्को प्रयोजन पनि सुनाको इच्छा छ भन्या त्यो पनि कहन्छु सुन ।'

एति चाणक्यले भन्दा तयारै छु, कहनुहवस् भनि राजा चन्द्रगुप्तले भन्या । तब चाणक्य जो छन् शोणोत्तरा नाम भयाकी दुमार्‍याकन भन्छन् 'हे

शोणोत्तरा, मनमा द्वेषभाव राखी यहाँदेखी भागीकन मलयकेतुको आश्रयण गऱ्याका एस्ता भद्रभट प्रभृतिहरुले लेष्याको चिठि देऊ भनी अचलनामा कायस्थसित मागी ल्याऊ।' भनी चाणक्यले अह्राया।

शोणोत्तराले पनि आज्ञा शिर चह्राई कायस्थका घरमा गै तेसले दियाको चिठी ली चाणक्यका नजिकमा आईकन सौंपी दीं। त्यो चिठि लीकन चाणक्यले चन्द्रगुप्तलाई हेर् भनि दिया। तब राजा चन्द्रगुप्त जो छन् हातमा लीकन मनमन वांच्छन्–

'स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराज श्री चन्द्रगुप्तका वालसंगाती भयाका राक्षसमंत्रिका मतिमा लाग्या मलयकेतुको नाश गर्न भनि तहाँदेखी भागी मलयकेतुको आश्रयण गऱ्याका एस्ता प्रधान पुरुषकस्य पत्रम आगे श्रीदारोगा भद्रभट, श्रीअसुवारी पुरुषदत्त, श्रीदुवाऱ्या चन्द्रभानुका भानिज डिंगरात, श्रीमहाराजको हितकारी पुरुषका कोही एक सबन्धी वालगुप्त, तर्न श्रीमहाराज वालकै छंदादेषी सेवा गऱ्र्या राजसेन, श्रीसर्दार सिंहवलका कान्छाभाई भागुरायण, मालवदेशका राजाका पुत्र श्रीराजकुमार लोहिताक्ष, क्षत्रियका गुणले परिपूर्ण भयाका विजयेवर्मा एती हामी सर्वजना प्रधान पुरुषहरु श्रीमहाराजका काममा लाग्यैका छौं।' भनि लेष्याको चिठि आदरपूर्वक मनमन बाँची लोकहरुका देष्ता हेला गऱ्या झैं गरी सर्व जनालाई सुनाईकन चाणक्यसित राजा चन्द्रगुप्त भन्छन्–

'हे आर्य, तम्रो चिठि एही हो? हामीमा विरोधभाव राषी शत्रुपक्षमा मिल्न गयाका मनुष्यले लेष्याको पत्र हेरी क्या प्रयोजन छ? एस्तो पत्र हेर्नाको केही प्रयोजन छैन। परतु इनहरुले हामीमा विरोधभाव राषी मलयकेतुका दरवारमा गयाको कारण क्या हो ? मेरा सुंनाको ईच्छा छ। आज्ञा हवस्।'

भनि कहंदा चाणक्य कहन्छन्, 'हे चन्द्रगुप्त, त्यो सर्व विस्तार गर्छुं; समाधानचित्तले सुन। तिनहरुका बिचमा भद्रभट र पुरुषदत्त जो छन् स्त्री जुवा मदिरा सिकारमा भुली आफुले गर्न्या हाती घोडाको काम चित्त लगाई गर्न्या भएनन्। एस्तै देषी मैंले पनि अधिकारदेषी छुटाई जीविका चल्न्या मात्रै गरी दिआँ। सर्कारको काम दोन तब एसै कारणले यहाँदेषी गै मलयकेतुको आश्रयण गऱ्या। आप्नु आप्नु अधिकार पनि ती दुइजनाले पाया। तस्तै तैले दियाको द्रव्य थोरै देष्न्या असंतोषि वहुतै लोभी भयाका एस्ता डिंगरात र बालगुप्त इ दुइजना पनि मलयकेतु दर्वारमा ढेरै धन दौलथ पाउला भंन्या अभिप्रायले मलयकेतुकै घरमा भागी गया।'

('गल्लीमा पर्याकिएका कलिगर' बाट)

विशेष शब्दहरू

पह्रन्या : पढ्ने।

शिर चऱ्हाई : शिरमा चढाई, अर्थात् पालन गरो।

ढेरै : धेरै।

जोग्य : योग्य, उचित।

आप्नु : आफ्नु।

जवाफ : जबाफ।

थापाथाप : हानाथाप।

थोरो : थोरै।

क्यानभन्या : किनभने।

पालुआ : पालुवा।

सयकरन् : सयकडौं।

बडाना : गौरव, बढाइँ। तुलनीय 'भलाना': भलाइ(शी. ३७ क)

दुआऱ्या : द्वारे।

दरोगा : माहुते।

असुवारी : घोडे, घोडचढी।

बाँची : पढेर।

इनहरु (ले) : यिनीहरूले। पहिले 'यिनी'।

सरलकारक र 'यिन'चाहिं तिर्यककारकमा आउँथे। यिनमा तिर्यकरूप त्यस वेला प्रयुक्त हुन्थ्यो जब यसपछि ले, लाई, मा बाट इत्यादि अनुसर्ग (*Postposition*) हरू गाँसिन्थे। तर अचेल त उहिले अशुद्ध ठहरिने 'यिनीहरूले, यिनीहरूको' जस्ता रूपहरू पनि निकै लोकप्रिय भइसके।

तिनहरू(का) : तिनीहरू (का)। यो पनि 'इनहरु' जस्तै तिर्यकरूप हो।

आश्रयण : पसरा, शरण।

असंतोसि : असंतोषी।

सूचना—

यसमा भोलानाथ पौडेल र धनवज्र वज्राचार्यज्यूहरूले गरेको संपादनलाई नै कायम राखिएको छ। चिन्हहरू मात्रै थपिएका अथवा स्थानान्तर गरिएका छन्। 'ब' र 'व' पनि उहाँहरूकै अनुसार छन्। उहाँहरूले नाटकको रूपमा ढाल्नलाई आफूतिरबाट बडा कोष्ठभित्र राख्नुभएका थप प्रयोगहरू चाहिं यहाँ परेनन्। सोही उद्देश्यले छोटा कोष्ठभित्र राखिएका केही शब्द या वाक्यहरू पनि कोष्ठबाट बाहिर निकालिए। किनभने यहाँ यस अंशलाई नाटकको रूपमा प्रस्तुत नगरेर कथाकै रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। विशाखदत्तकृत नाटक "मुद्राराक्षस" को नेपालीमा भएको अनुवादका केही पन्नाहरू फेला परेका छन्। यहाँ प्रस्तुत पाठ तिनै खण्डित पन्नाहरूमध्येबाट रोजिएको एक अंश हो।